

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İSRAFİLOVA ÜLVİYYƏ ÇİNGİZ qızı

«TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ PROBLEMLƏRİ» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:060404-«İqtisadiyyat»

İxtisaslaşma: «Təhsil, elm və sosial-mədəni sahənin iqtisadiyyatı»

Elmi rəhbər:

i.e.d., professor Ə.Q. Əlirzayev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.Namazəliyev Ə.H

Kafedra müdiri:

i.e.d., professor Ə.Q. Əlirzayev

BAKI – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
--------------------	----------

I FƏSİL. TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Təhsilin mahiyyəti və sosial-iqtisadi rolu	6
1.2. Təhsilin konsepsiyası və təhsil sistemi	14
1.3. Təhsilin və elmin idarə edilməsi.....	17

II FƏSİL. TƏHSİL SİSTEMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Təhsilin mərhələləri və xüsusiyyəti	22
2.2. Təhsilin strukturu və amilləri.....	25
2.3. Ali təhsil sistemi.....	28

III FƏSİL. TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİ

3.1. Təhsilin planlaşması metodologiyası.....	34
3.2. Təhsilin təkmilləşməsi istiqamətləri.....	38
3.3. Təhsil sistemində büdcə , vergi və investisiyanın təkmilləşməsi..	50

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
---------------------------------	-----------

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	75
--	-----------

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İqtisadi və sosial inkişafın resurs potensialı və təkmilləşməsinin əsas amili olaraq təhsil sferası mühüm rol oynayır. Təhsilin mahiyyəti və vəzifələri iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olmaqla uyğun meyllər və xüsusiyyətlər əsasında formalaşır və inkişaf edir.

Təhsil sferası iqtisadi artımın və sosial inkişafın, insan amilinin formalaşması mənbəyi olmaqla, iqtisadi və sosial-təşkilati amil rolunu oynayır.

Azərbaycanın təhsil sistemi demoqrafik proses, struktur dəyişmələr, inteqrasiya amili olaraq baxılmaqla təkmilləşir. Təhsilin iqtisadi sistemdə rolu qiymətləndirilməklə onun təkmilləşməsi hüquqi və idarəetmə xüsusiyyətləri kəsb edir.

Təhsil sisteminin tədqiqi və proqnozu perspektiv inkişaf, gələcəyə baxış konsepsiyası baxımından aktuallıq kəsb edir. Təhsil sferasının müəssisə və təşkilati idarə edilməsi müasir texnologiyalara əsaslanır.

Təhsil sferasının aktuallığı nəzəri və praktiki tələbat baxımından əsaslandırılır. Onun metodoloji aspektləri sistemli yanaşma və kompleks araşdırmalar yolu ilə həll olunur.

Dissertasiya işinin obyektini təhsil sferası və onun əsas formaları təşkil edir.

İşin predmetini təhsil prosesi və bu sistemdə baş verən münasibətlər sistemi təşkil edir.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının təhsil haqqında qanunu, normativ-hüquqi materiallar və Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin inkişaf dinamikası və xüsusiyyətləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin yazılmasında statistik rəqəmlər, təhsilin mövcud vəziyyəti və perspektivi haqqında proqramlar və ayrı-ayrı təhsil müəssisələri haqqında informasiyalardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiya **işinin** **əsas** **məqsədi** **təhsil**
sisteminin mövcud vəziyyətini qiymətləndirməklə onun perspektiv təkmilləşmə
istiqamətlərini verməkdir. Qoyulan məqsəd aşağıdakı elmi tədqiqat vəzifələrini
meydana çıxarır:

1. təhsil sisteminin təsviri və formalaşma xüsusiyyətlərini və idarəetmə metodologiyasını vermək;
2. təhsilin sosial-iqtisadi rolunu, onun səmərəsinin meyar və göstəricilərini əsaslandırmaqla təhsilin sosial-iqtisadi rolunu açmaq;
3. təhsilin kompleks sistemli təşkili metodologiyasını verməklə onun əsas idarəetmə prinsiplərini əsaslandırmaq;
4. təhsil sisteminin əsas istiqamətlərini, prioritetlərini və ayrı-ayrı növlərini təhlil etməklə onlar arasında əlaqənin təşkilinə dair tövsiyələr vermək;
5. təhsilin planlaşması və idarə edilməsi modelinin konsepsiyası və gələcəyə baxış prizmasında təkmilləşmə istiqamətlərinin proqnozlaşması.

Dissertasiya işinin informasiya bazasına statistik rəqəmlər, qanunlar, həmçinin təhsil haqqında qəbul olunan normativ-hüquqi göstəricilər daxildir.

Dissertasiya işinin yeniliyi aşağıdakılardır:

1. təhsilin sistemli və kompleks tədqiqinin metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri açılır;
2. təhsil sisteminin sosial-iqtisadi inkişafda rolu və səmərəsi qiymətləndirilir;
3. təhsil sisteminin mövcud vəziyyəti, meylləri və formalaşma xüsusiyyətləri, resurs mənbələri təhlil olunur;
4. təhsil sisteminin istiqamətləri, prioritetləri qlobal və müəssisə aspektindən qiymətləndirilir.
5. təhsilin planlaşması və idarə edilməsinin mexanizmləri və onun sistem təsvirinin modeli verilir;
6. təhsilin gələcəyə baxış konsepsiyası baxımından inkişafına dair tövsiyələr verilir.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki xüsusiyyəti - onun iqtisadi inkişafın əsas elementi kimi baxmaqla tədqiqi metodologiyasından və Azərbaycanda təhsil sistemini təkmilləşdirmək prinsipindən meydana çıxır.

Dissertasiya işi 3 fəsildən, 9 paragraf dan ibarətdir.

Birinci fəsildə təhsilin sosial-iqtisadi mahiyyəti və onun tədqiqinin metodoloji əsaslarına baxılır. Təhsil konsepsiyası, təhsil sistemi və təhsilin rolu haqqında nəzəri məsələlərə yer verilir.

İkinci fəsildə təhsil sisteminin əsas istiqamətləri, mərhələləri və struktur bölmələri təhlil edilir. Ayrı-ayrı təhsil müəssisələri üzrə tədqiqat aparılır.

Üçüncü fəsildə təhsilin planlaşması və idarə edilməsinin təkmilləşməsi mexanizmləri açılır.

Nəticə və təkliflər təkmilləşmə istiqamətlərinin təhsildə reallaşmasına dair tövsiyələr verilir.

I FƏSİL. TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Təhsilin mahiyyəti və sosial-iqtisadi rolu

Təhsinin iqtisadi və funksional vəzifəsi iqtisadi artım və sosial inkişafın təmin edilməsidir. Təhsil sferası əhalinin mənəvi tələbatını ödəmək, onun intellektual səviyyəsini yüksəltmək və dünya ölkələri ilə inteqrasiya və iqtisadi maraqları əldə etmək vəzifələrini güdür.

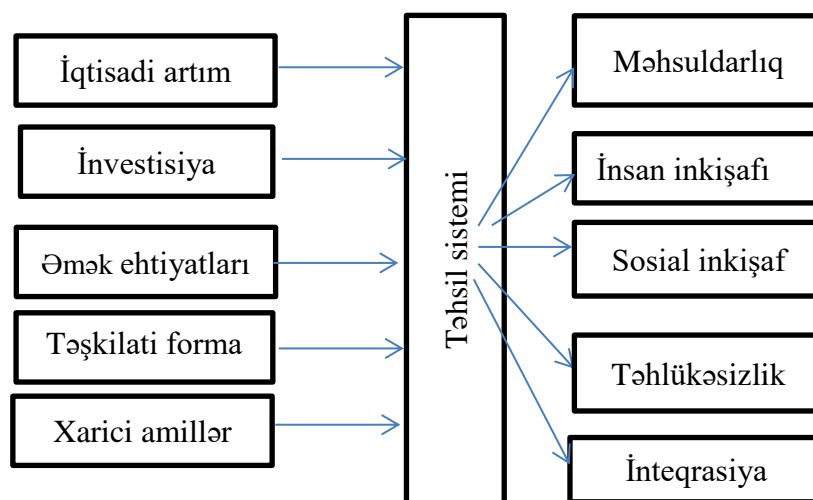
Təhsilin sosial mənası onun əhalinin, onun sosial qruplarının, bütün insanların marağına yönəldilməsi və ünvanlı məqsədlərə çatmağa xidmət etməsidir. Təhsil sferası sosial-iqtisadi məna kəsb etməklə mənası xüsusi məhsul olan insan inkişafı və onun intellektual səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Təhsilin səviyyəsi, onun formaları və keyfiyyəti iqtisadiyyatın və insanların həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir.

Əmək prosesinin əsas amili olaraq ixtisaslaşma səviyyəsini, onun məhsuldarlığını və əmək şəraitini formalaşdırır. Təhsilin əsas istiqamətləri və ixtisaslar üzrə formalaşması ölkə iqtisadiyyatının sahə və ərazi quruluşu, resursların maddi əşya və təkrar istehsal strukturunu və demoqrafik proseslər təşkil edir.

Təhsil sferasının iqtisadi rolunu onun müəssisə fəaliyyətində, məşğulluqda əsas rolu və gəlir gətirmək qabiliyyəti təşkil edir. Təhsilin fəlsəfəsi innovasiyalı iqtisadiyyat, inkişaf etmiş kadrlar yetişdirməkdən ibarətdir.

Təhsil və iqtisadiyyat birbaşa, dolaylı və ünvanlı idarəetmə mexanizmləri ilə əlaqələndirilir. Sxematik olaraq təhsilin iqtisadi rolu onun iqtisadi artımda rolu və ümumdaxili məhsulun formalaşması və istifadəsində rolu ilə müəyyənləşir, aşağıdakı iqtisadi və sosial əlaqələri təsvir etmək olar:

Sxem 1.1. Təhsilin əlaqə formaları

Təhsilin sosial-iqtisadi rolu ümumdaxili məhsulun artımına təsiri, insanın intellektual səviyyəsi və məhsuldarlığının, insanın şəxsi fəallığının artması, gəlir gətirməkdə investisiya mənbəyi olması və elmin inkişafına səbəb olması ilə izah olunur.

Təhsilin özünün obyektı və predmeti iqtisadi münasibətlər, sosial səmərə və idarəetmə potensialı olaraq qiymətləndirilir. Təhsil prosesinə cəlb olunan bütün resurslar, məqsədlər və idarəetmə yolları potensialı ifadə edir. Bu potensial xüsusi potensial forması olmaqla iqtisadi və sosial inkişafda prioritet istiqamətlərdir.

Potensial yanaşma baxımından təhsilə kompleks-sistemli fəaliyyət dairəsi kimi baxırıq. Onun əhatə dairəsi bütün iqtisadi sahələr və əhəlinin sosial qrupları, ərazi bölmələri və sərvətlər üzrə differensiallaşır. Elmi-texniki tərəqqi birbaşa təhsilin keyfiyyətliliyi və səmərəlilik meyarıdır. İnnovasiyalı iqtisadiyyat yeni texnologiyaların tərbi və onun tətbiqi ilə bağlı sahələri əhatə edir. İnnovasiya sisteminin inkişafı təhsilin inkişafı ilə bağlı olmaqla təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və kadrların hazırlanması üçün əsas rol oynayır.

Təhsilin konturlarısahələr, ərazilər, funksional vəzifələr, məqsədlər üzrə şaxələnir. Ona görə də təhsilin planlaşması, strateji sahə, elmi və texnologiya potensialı təhsilin strukturunu formalaşdırır. Təhsil ali təhsil yolu ilə sahələrin kadr potensialına təsir edir. Təhsilin təkmilləşməsi, onun real iqtisadi potensiala çevrilməsi birbaşa texnologiyalar və fərdi mütəxəssislərin yetişdirilməsi ilə baş verir.

İnsan inkişafı indeksi formulası üç əsas parametrlə ifadə olunur:

$$İİİ=f(MR^{\alpha}, T^{\beta}, S^{\gamma})$$

Burada, İİİ-insan inkişafı indeksi;

MR-maddi rifah, resurslar;

S –sağlamlıq səviyyəsi;

α, β, γ -uyğun elastiklik əmsallarıdır.

Təhsilin sosial-iqtisadi roluna müxtəlif meyarlar və göstəricilər sistemindən baxmaq olar. Təhsilin iqtisadi artımda rolunu ümumdaxili məhsula təsiri, rifah, iş yerlərinə, savadlılıq səviyyəsinə təsiri ilə ölçülür. Təhsil sahəsinin dinamikası aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunur.

Cədvəl 1.1. Təhsilin iqtisadi və sosial göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı (ilin sonuna) - cəmi	1 638	1 666	1677	1680	1 706	1722
o cümlədən:						
dövlət	1 623	1 629	1637	1639	1 650	1656
qeyri-dövlət	15	37	40	41	56	66
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sayı - cəmi, nəfər	112 892	113 517	111090	107699	116 049	117239
o cümlədən:						
dövlət	112 111	112 268	109616	106138	113 805	114842
qeyri-dövlət	781	1 249	1474	1561	2 244	2397
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qızların sayı - cəmi, nəfər	51 752	52 368	51635	50403	53 839	54287
o cümlədən:						

dövlət	51 440	51 830	50936	49680	52 778	53178
qeyri-dövlət	312	538	699	723	1 061	1109
Uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə əhatəliliyi (1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayına nisbətən, faizlə)	16,9	16,3	14,8	13,3	14,2	14,0
Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	4 532	4 516	4508	4505	4 475	4462
o cümlədən:						
dövlət	4 515	4 498	4488	4477	4 455	4439
qeyri-dövlət ¹⁾	17	18	20	28	20	23
Əyani ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı - cəmi, nəfər	1 324 564	1 291 317	128485 3	128927 2	1 322 182	135330 9
o cümlədən:						
dövlət	1 318 123	1 284 734	127760 3	128107 6	1 315 674	134496 1
qeyri-dövlət	6 441	6 583	7250	8196	6 508	8348
Əyani ümumi təhsil müəssisələrində qızların sayı - cəmi, nəfər	613 060	597 666	590394	594190	606 657	619105
o cümlədən:						
dövlət	611 698	596 197	588618	592005	604 149	615787
qeyri-dövlət	1 362	1 469	1776	2185	2 508	3318
Qiyabi (axşam) ümumi təhsil müəssisələrinin sayı	7	7	7	7	7	7
Qiyabi (axşam) ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı, nəfər ²⁾	2 968	2 742	2745	2990	2 767	2772
o cümlədən						
qızların sayı, nəfər	502	493	463	469	472	481
Ümumi təhsil müəssisələrində müəllimlərin sayı (əsas heyət) - cəmi, nəfər	172 579	163 535	163542	163181	160 894	158275
o cümlədən:						
dövlət	171 435	162 422	162329	161945	159 838	157205
qeyri-dövlət	1144	1113	1213	1236	1 056	1070
Ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin tərkibində qadınların sayı - cəmi, nəfər	127 479	123 681	124778	124449	123 294	124332
o cümlədən:						

dövlət	126 783	123 049	124087	123661	122 407	123457
qeyri-dövlət	696	632	691	788	887	875
İlkpeşə- ixtisas təhsilmüəssisələrinin sayı (ilinsonuna)	109	108	108	112	113	113
İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı, nəfər	27 330	28 993	30664	29234	25 414	24482
o cümlədən:						
qızların sayı, nəfər	7 901	8 399	8746	8163	6 912	6453
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	62	59	59	58	61	61
o cümlədən:						
dövlət	58	58	58	57	60	60
qeyri-dövlət	4	1	1	1	1	1
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	53 451	54 456	55954	63273	60 478	56427
o cümlədən:						
dövlət	51 681	53 236	54435	61164	57 749	53564
qeyri-dövlət	1 770	1 220	1519	2109	2 729	2863
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alan qadınların sayı - cəmi, nəfər	35 382	35 832	37097	42465	40 750	37630
o cümlədən:						
dövlət	34 299	35 146	36284	41244	39 233	36243
qeyri-dövlət	1 083	686	813	1221	1 517	1387
Əhalinin hər 10000 nəfərinə orta ixtisas təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı	59	60	61	67	64	59
Orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul olunan tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	15 884	16 841	18586	21275	14 337	13845
o cümlədən:						
dövlət	14 955	16 841	17665	20168	13 169	12971
qeyri-dövlət	929	-	921	1107	1 168	874
Orta ixtisas təhsili müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin sayı - cəmi, nəfər	14 559	14 673	15880	12591	14 768	16432
o cümlədən:						
dövlət	13 816	14 117	15285	12163	14 412	15807

qeyri-dövlət	743	556	595	428	356	625
Əhalinin hər 10000 nəfərinə orta ixtisas təhsili müəssisələri tərəfindən buraxılan mütəxəssislərin sayı	16	16	17	13	16	17
Ali təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	51	51	52	52	53	54
o cümlədən:						
dövlət	36	36	37	37	39	41
qeyri-dövlət	15	15	15	15	14	13
Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	140 241	143 146	145584	151274	158 212	161234
o cümlədən:						
dövlət	120 488	123 530	125684	131391	136 626	140642
qeyri-dövlət	19 753	19 616	19900	19883	21 586	20592
Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan qadınların sayı - cəmi, nəfər	65 112	66 521	69814	73195	76 695	78662
o cümlədən:						
dövlət	57 279	58 851	62053	64757	67 444	69831
qeyri-dövlət	7 833	7 670	7761	8438	9 251	8831
Əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı	154	155	158	160	167	168
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı:						
bakalavriata - cəmi, nəfər	29 904	31 212	33327	35370	35 801	33645
o cümlədən:						
dövlət	26 655	26 992	28716	30318	31 080	30279
qeyri-dövlət	3 249	4 220	4611	5052	4 721	3366
magistraturaya - cəmi, nəfər	3 698	4 225	4746	5514	4 913	4953
o cümlədən:						
dövlət	3 320	3 792	4288	4850	4 383	4386
qeyri-dövlət	378	433	458	664	530	567
Ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin sayı - cəmi, nəfər	31 071	30 812	35128	33758	32 826	33705
o cümlədən:						
dövlət	26 348	26 056	28454	28877	28 526	29333
qeyri-dövlət	4 723	4 756	6674	4881	4 300	4372
Ali təhsil müəssisələrini bitirən mütəxəssislərin ümumi sayından təhsilin səviyyəsi						

üzrə diplom alanlar:						
bakalavr - cəmi, nəfər	28 289	27 438	31528	30368	28 917	28985
o cümlədən:						
dövlət	23 705	22 860	25223	25666	24 996	25040
qeyri-dövlət	4 584	4 578	6305	4702	3 921	3945
magistr - cəmi, nəfər	2 782	3 374	3600	3390	3 909	4720
o cümlədən:						
dövlət	2 643	3 196	3231	3211	3 530	4293
qeyri-dövlət	139	178	369	179	379	427
Əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil müəssisələri tərəfindən buraxılan mütəxəssislərin sayı	34	34	38	36	35	35
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı	95	103	103	105	108	111
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramı üzrə təhsil alanların sayı, nəfər	786	897	1601	2070	2 400	2282
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramına qəbul, nəfər	5	677	814	625	629	558
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını bitirənlər, nəfər	455	396	232	131	377	636
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı	26	74	74	74	64	78
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramı üzrə təhsil alanların sayı, nəfər	91	185	411	426	535	593
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramına qəbul, nəfər	13	168	219	134	129	94
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını bitirənlər, nəfər	13	10	44	7	50	66

- 1) Bundan əlavə 6 filial fəaliyyət göstərir.
- 2) Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin nəzdində işləyən gənclər üçün siniflərdə təhsil alan şagirdlər də daxil olmaqla.
- 3) Hərbi ali təhsil müəssisələri də daxil olmaqla.

Mənbə: Dövlət Statistika komitəsi

Təhsilin dinamikası iqtisadi artımla yanaşı olaraq, kəmiyyət və struktur dəyişmələr, prioritetlərə uyğun olaraq inkişaf edir, onun əsasını daha çox elm tutumlu sahələrin inkişafı, kadr hazırlanması və iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə yönəldilən texnologiyalar və idarəetmə formalarını tətbiq etmək strategiyası durur. Təhsilin təkmilləşməsi iqtisadi meyarlar və struktur dəyişmələr üzrə idarə olunur. Təhsilə tələbat potensial tələbat olmaqla konstitusiya qanunları ilə tənzimlənir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı təhsil almaq hüququna malikdir. Dövlətin təhsilə olan təsiri baxımından onun üzərinə hər bir vətəndaşa şərait yaratmaq vəzifəsi düşür.

Təhsilin sosial-iqtisadi rolunu qiymətləndirmək metodologiyası onun birbaşa və dolaylı təsirləri ilə ölçülür. Daha çox iqtisadi rol artdıqca rifah və insanın hərtərəfli inkişaf dinamikası artır. İqtisadiyyatın elm tutumlu və əmək tutumlu son məhsulun artımlı olması son nəticədə əhalinin rifahı üçün zəruri olan resursları artırır. Təhsilin sənaye potensialında rolu texniki tərəqqi, yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi və sənayenin məhsulunun çeşid və keyfiyyətinin artımı ilə nəticələnir. Təhsilin elmi potensialın artmasına təsiri elm məhsulunun genişlənməsi, müəssisə və firmaların rəqabət qabiliyyətli olması, həmçinin kadr potensialının artmasına səbəb olur.

Təhsilin iqtisadiyyatının struktur dəyişmələrinə uyğun olaraq tələbat sistemi formalaşır. Yeni ixtisasların təşkili iqtisadiyyatda baş verən mütərəqqi dəyişmələr ilə təmin olunur.

Sosial sahə olaraq təhsilin intellektual mülkiyyətin formalaşması, onun hərtərəfli inkişafı və resurs olaraq əhali gəlirlərinin artımına təsir edir, yoxsulluğun azaldılması yolu olaraq təhsil və mütəxəssis əməyinin iqtisadiyyatda xüsusi çəkisinin artımı ilə genişlənilir. Yoxsulluğun azaldılması makro və mikro səviyyədə təhsilin inkişafı və onun rolunun genişlənməsi yolu ilə həll olunur. Yoxsulluq həm maddi təminat, eləcə də təhsil səviyyəsi ilə ölçülür.

Təhsilin məqsədi və onun resurs potensialı onun idarə edilməsinin sistemini yaradır. Təhsil sistemi aşağıdakı metodoloji prinsiplər üzərində qurulur:

- təhsilin məqsədli və ünvanlı olması;
- təhsilin ardıcıl və qarşılıqlı əlaqədə kompleksli idarə olunması;
- təhsilin vahidliyi və ardıcılığında zəruriliyi;
- təhsilin inkişafında həmrəylik və dövlət tənzimlənməsi;
- təhsilin inteqrasiya amili olmaqla dünyəvilik və standart yanaşma;
- təhsildə kommersiya marağından fərqli olaraq bəşəri dəyərlərə üstünlük verilməsi.

Təhsilin iqtisadi əsasları onun tədqiqinin əsas istiqamətləridir.

Təhsilin inkişafı hər bir ölkədə kompleks amillər ilə formalaşır, iqtisadi amillər təşkilati qurum və idarəetmə aspektləri onun tədqiqinin metodoloji əsasını təşkil edir.

Təhsilin çoxməqsədli və çoxtəyinatlı olması onun idarə edilməsinin əsasında standart yanaşmalarla bərabər, tələbat sistemində və müəyyən hədəflərə çatmaq metodologiyası durur. Ona görə də təhsilə sosial-iqtisadi inkişafın meyarı və prioriteti kimi baxırıq. O, ölkə iqtisadiyyatı və inkişafının dominantı kimi çıxış edir. Təhsilin tədqiqinin metodologiyası sistemli yanaşma metodologiyasıdır.

1.2. Təhsilin konsepsiyası və təhsil sistemi

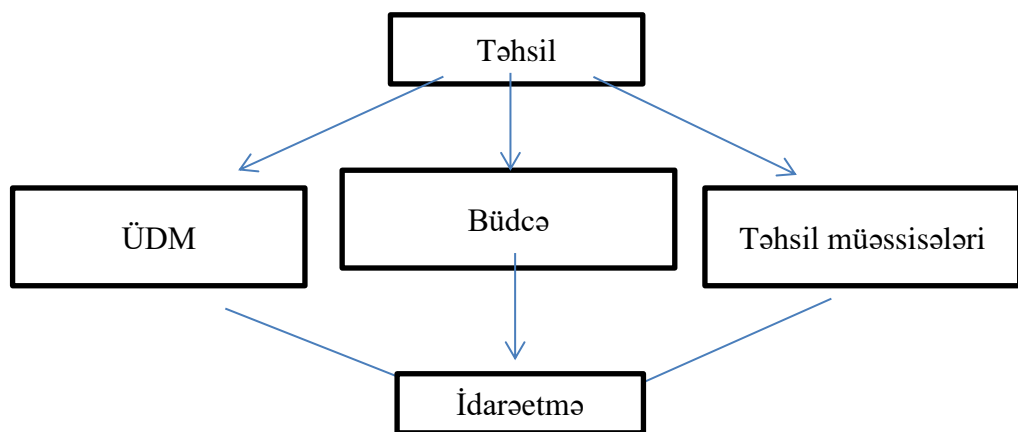
Təhsil proses olmaqla ardıcıl mərhələdən, bir-birini tamamlayan biliklərin ötürülməsi ilə formalaşan inkişaf səviyyəsidir. Təhsilin konstitutsion əsası onun konsepsiyasını, siyasətini və təşkilində dövlət tənzimlənməsinin əsas mexanizmlərini formalaşdırır. Təhsil Azərbaycan Respublikasında pulsuz və hər bir insanın hüquqları olmaqla, mülkiyyət formaları və təşkili quruluşu ilə fərqlənir. Müxtəlif müəssisə və inteqrasiya səviyyələrinə baxmayaraq, onun əsas meyarı dövlətçilik, iqtisadi fəallıq və həmrəylik prinsiplərinə uyğun olaraq vahid metodlarla, müxtəlif resurslarla ali məqsədlərə çatmaq meyilləri əsasında təşkil olunur. Təhsilin

konsepsiyasının ali məqsədi ölkənin iqtisadi inkişafı, insanların hərtərəfli tələbatının öyrənilməsinə və sosial dəyərlərə uyğun idarəetmə prinsiplərini əhatə edir. Təhsil konsepsiyası bütün insanların və iqtisadiyyatın sahələri və fəaliyyət obyektlərində elmi-texniki tərəqqi, mütərəqqi sosial dinamika təşkil etməkdir.

Təhsilin konseptual əsasına dövlət vəsaitləri, əhali artımı, iqtisadi potensial və ondan istifadə texnologiyaları, həmçinin xarici əlaqələrin səmərəli təşkili metodları daxildir. Təhsilin iqtisadi əsasını ümumdaxili məhsul, dövlət büdcəsi, xüsusi vəsaitlər təşkil edir.

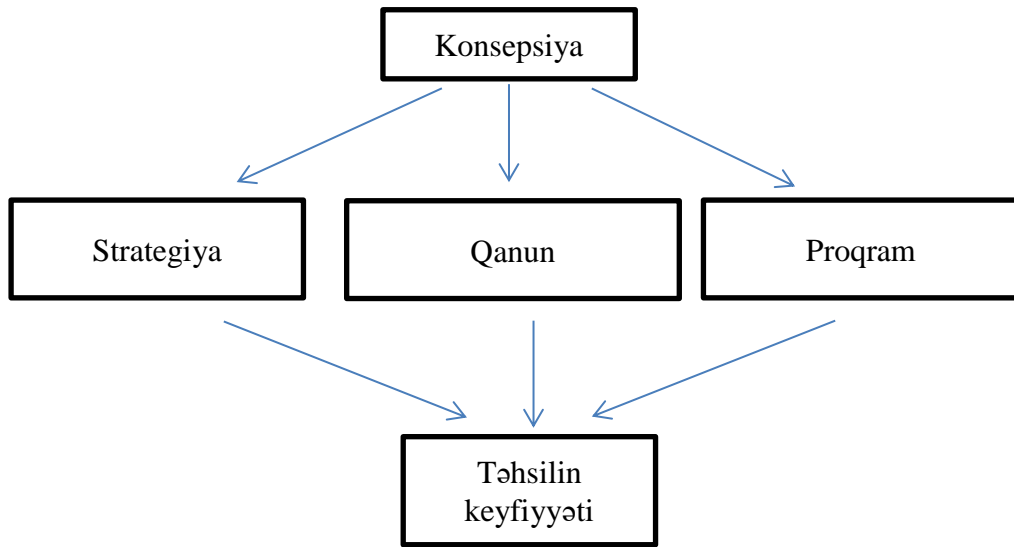
Təhsildə mülkiyyət formaları iqtisadi obyektlər kimi dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyətinə əsaslanır. Onun maliyyə əsasını dövlət büdcəsi və əhalinin xüsusi vəsaitləri təşkil edir. Təhsilin inkişaf dinamikası ayrılan vəsaitlərin hesabına çəkilən xərclərlə mütənasibdir. Azərbaycanda təhsil xərclərinin 70-80 faizinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi hesabına baş verir. Dövlət büdcəsi və təhsil xərcləri arasında dinamika mövcuddur.

Təhsilin rəqabət qabiliyyətli keyfiyyətli kadra olan tələbatı ödəməkdir. Təhsilin investisiya obyektı kimi əsas məqsədi dövlət marağı, əhalinin marağı və innovasiyalı iqtisadiyyat marağıdır. Təhsilin əsas konsepsiyası əsas əlaqə ilə ümumdaxili məhsulun artımına və onun bölgüsünə olan tələblərlə təşkil olunur. Bu təşkilati sxemi aşağıdakı kimi ifadə edək

Sxem 1.2. Təhsilin konsepsiyası

Təhsilin konsepsiyası uzunmüddətli təhsil strategiyası ilə reallaşır. Təhsilin əsas istiqamətləri, təşkili formaları, maliyyə büdcə əsasları və idarəetmə mexanizmləri formalaşdırılır. Təbii ki, təhsilin idarə edilməsi müxtəlif meyarlar, göstəricilər, nisbətlər və artım sürətləri ilə ölçülür. Təhsil siyasəti inteqrasiya, rəqabət və inkişaf strategiyasına yönəlir. Sxematik olaraq təhsilin idarə edilməsi aşağıdakı mərhələ və prinsiplərlə ifadə edilə bilər:

Sxem 1.3. Təhsilin idarə edilməsi

Təhsil sistemi kompleks sahələrin və bir-birilə bağlı və məcburi keçid xarakterini daşıyan təhsil mərhələləri üzrə idarə olunur. Aşağıdakı təhsil mərhələləri və təşkili quruluşu mövcuddur:

- məktəbəqədər təhsil və uyğun müəssisələr;
- ümumi təhsil və ümumtəhsil məktəbləri, lisey və gimnaziyalar;
- orta ixtisas təhsili və orta ixtisas liseyləri, texnikumlar;
- ali təhsil mərhələsi, institutlar, universitetlər, akademiya;
- doktoranturamərhələsi, akademiya və ali təhsil müəssisələri.

Təhsilin idarə edilməsi sahə və ərazi prinsiplərinə uyğun olaraq forma və məzmunca biliklərin verilməsi, təlim, tərbiyə, peşə davranışı qaydalarına uyğun ixtisası və peşəkar kadr hazırlanmasına yönəlir.

Təhsil sistemi həmçinin daxili və xarici parametrlərlə onların qarşılıqlı əlaqəsi ilə idarə olunur. Təhsilə ayrılan vəsait və xidmətlərə görə əldə olunan haqq onun maliyyə potensialını formalaşdırır.

Təhsilin kadr potensialı və onların müdafiəsi, təhsil sistemində əmək haqqı əlavə ödənişlər, pullu xidmətlər və elmi potensialın istifadəsindən gələn gəlirlərlə ölçülür. Təhsilin sistem təsviri onun sosial və iqtisadi meyarı ilə ölçülür.

1.3. Təhsilin və elmin idarə edilməsi

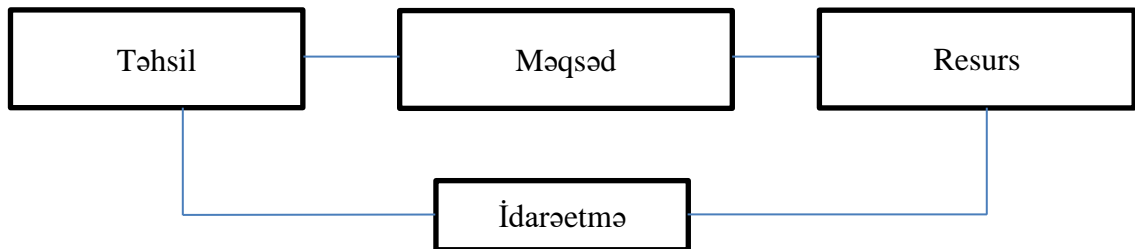
Təhsilin əsas məqsədi və vəzifələrinə uyğun təşkil olunan idarəçilik sistemi onun idarə edilməsi mexanizmlərini əks etdirir. Təhsilin idarə edilməsi makro və mikro səviyyəli meyarlar və prinsiplərə əsaslanır. Makrosəviyyədə təhsilin idarə edilməsinə onun iqtisadiyyatı və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin, elmin və texnologiyaların yeni inkişafa uyğun transformasiyası kimi baxılır. Təhsilin idarə edilməsi mikro səviyyədə ayrı-ayrı müəssisə kimi baxılmaqla reallaşır. Təhsil və idarəetmə təhsil məhsulunun kəmiyyət və keyfiyyətini yüksəltmək məqsədini güdür. Keyfiyyət anlayışı geniş mənada kadr potensialına olan ehtiyacları ödəmək üçün təşkil olunan prosesdir. Təhsil idarəçiliyi vəzifələrə uyğun olaraq orqanlar və idarələr üzrə bölünür. Təhsil sisteminin idarə edilməsi funksional və ünvanlı məqsədlər üzrə təşkil olunur. Aşağıdakı təhsil orqanları və idarələri fəaliyyət göstərir:

- təhsil nazirliyi;
- elmlər akademiyası;
- təhsil nazirliyinin regional şöbələri;
- təhsil şöbələri;
- institutlar;

- universitetlər;
- akademiyaalar;
- elm mərkəzlər və tədris mərkəzləri;
- orta ixtisas məktəbləri;
- orta məktəblər;
- uşaq bağçaları;
- ixtisasartırma və təkmilləşmə idarələri.

Təhsilin idarə edilməsi makro və mikro səviyyəli aspektdə reallaşır. İdarəetmənin vahid metodikası, tələblər sistemi, investisiya mənbələri və onlardan istifadənin normativ əsasları makro səviyyəli aspektlər kəsb edir. Mikro səviyyəli idarəetmədə müəssisə formaları, təhsil növü və onun maliyyə mənbələri planlaşdırılır və idarə olunur.

Makro səviyyəli idarəetmə təhsil siyasəti təhsilin məqsədləri və onun resurs potensialı qiymətləndirilir. Aşağıdakı kimi məntiqi reallıq təmin olunur.

Sxem 1.4. Təhsilin idarəedilməsi

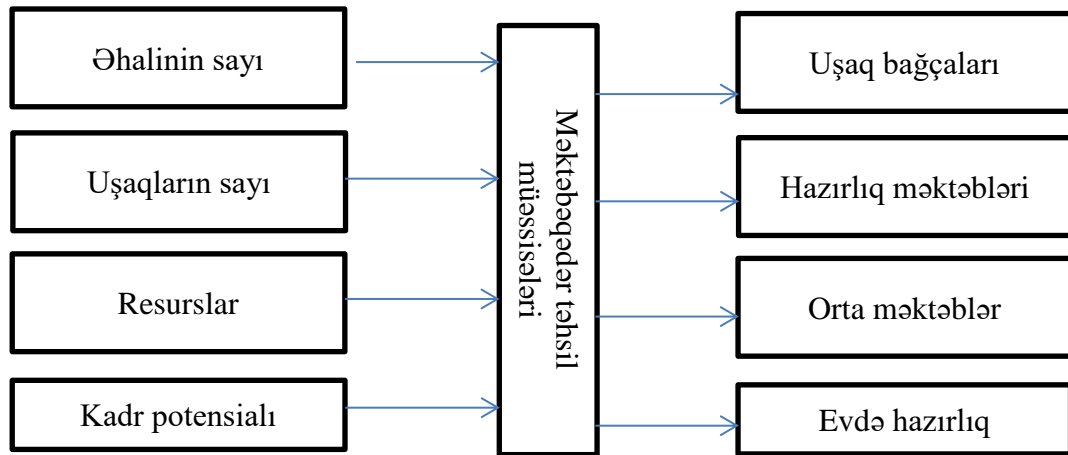
Təhsilin mərhələli idarə edilməsi bir sıra şərtlər, normativ göstəricilər və zəruri prinsiplər əsasında məcburi və könüllü mərhələlərlə idarə olunur. Savadlılığın azaldılması və müxtəlif vərdişlərə yiyələnmək üçün məcburi təhsil mərhələsi hər bir ölkədə uyğun qanunvericiliklə idarə olunur.

Təhsilin mikro səviyyəli idarəedilməsi təhsil müəssisələri və təhsil məqsədləri üzrə reallaşır. Aşağıdakı müəssisələr üzrə idarəetmə reallaşır:

- məktəbəqədər təhsil müəssisələri;

- ümumtəhsil müəssisələri;
- orta ixtisas təhsili müəssisələri;
- ali təhsil müəssisələri;
- doktorantura

Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi regional və demoqrafik prosesləri nəzərə almaqla təşkilati prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Əhalinin yerləşmə sxemi məktəbəqədər təhsilə qədər uşaqların sayı məktəbəqədər müəssisələr olan tələbatı artırır. Hər min nəfər uşağa düşən uşaqların sayına görə təhsil müəssisələrinin yerləşməsi sxemi tərtib olunur:

Sxem 1.5. Məktəbəqədər uşaq təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi sxemi

Məktəbəqədər müəssisələrdə tələbat potensial imkanları nəzərə almaqla uşaqların sayını, əhalinin həyat səviyyəsini, işləməyən kadrların və uşaqların sayını nəzərə almaqla reallaşır.

Orta məktəb idarə edilməsi məktəblərin sayını, onların şagird tutumunu və təhsilin tədrisi prosesinin metodu və təlim-tərbiyə metodlarını əhatə edir. İdarəetmə müəssisəsi olaraq hər nəfərə düşən seqmentlərintapılması və istifadəsi mexanizmlərini əhatə edir. Orta məktəb idarə edilməsi regional və funksional prinsiplər üzrə idarə olunur. Həmrəylik prinsipinə uyğun olaraq bütün şagirdləri əhatə etmək vəzifəsi qarşıda durur.

Təhsilin idarə edilməsi proqram xarakterli tədbirlərin reallaşması ilə baş verir. Təhsilin idarə edilməsi keyfiyyət və faydalılıq meyarları əsasında təşkil olunur. Ali təhsil sistemi kadr potensialına tələbat və insanların intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədini güdür. Ali təhsil və iqtisadiyyat arasında struktur uyğunluq və dəyişmələr baş verməlidir. Ölkənin iqtisadi inkişaf prioritetləri və struktur dəyişmələr uyğun kadr hazırlanmasında dəyişmələri formalaşdırır. Ali təhsil sisteminin müəssisə forması universitetlər, akademiya, doktorantura yolu ilə reallaşır. Ali təhsil sistemi təhsil nazirliyinin normativ hüquqi bazası və nəzarət mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir. İdarəetmə mexanizmlər vasitəsilə reallaşır. Bu mexanizmlərin təkmilləşməsi adekvatlılığı və səmərəli təşkili idarəetmənin müasir müasir problemləri ilə əlaqəlidir.

Təhsilin idarə edilməsində qlobal səmərə iqtisadi və sosial səmərə əsas rol oynayır. Təhsilə çəkilən xərclər və onun faydalılığı elm-texnologiya və tərəqqinin ölçülməsi ilə qiymətləndirilir:

$$E_t = \dot{UDM}_t / TX_t$$

Burada- \dot{UDM}_t ümumdaxili məhsulun artımı;

TX_t - təhsil xərcləri;

E_t - effektdir

Təhsilin səmərəsi uzunmüddətli olub, tətbiqi mahiyyət kəsb edir. Müəyyən dövrdən sonra onun səmərəsi hesablanır.

Elmin inkişafı sosial-iqtisadi inkişafın amili olmaqla yanaşı, onun problemləri və sosial-iqtisadi inkişaf problemləri arasında qarşılıqlı əlaqə bazar diktəsi və milli-mənəvi dəyərlərə uyğun təkmilləşir. Elm özünümaliyyətləşdirmə prinsipi və özünü idarəetmə metodları ilə rəqabət mühiti şəraitində mərkəzləşdirilmiş resurslar, fondlar hesabına baş verməlidir.

Elmin nəticələrinin tətbiqi müəyyən səmərə ilə ölçülür. Onun nəticələrindən alınan səmərə xüsusi fondlarda yığılmaqla perspektiv tədqiqatlar üçün kapital mənbəyi rolunu oynaya bilər. Elmi məsrəflərin elmdə struktur dəyişmələrin və özünün səmərəsinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsi metodları ilə təkmilləşməlidir:

1. Elmin inkişafının zəruri iqtisadi və sosial inkişafın amili kimi və idarəetmə sisteminin innovasiya ehtiyaclarını ödəmək məqsədinə yönəldilir;
2. Elmi potensialın inkişafı institusional obyekt olaraq sahə və ərazi problemlərinin əsaslandırılması;
3. Elmi-texniki tərəqqinin arsında əlaqələrin, təşkilati problemlərin həlli;
4. Fundamental və konkret elmlərin strategiyası;
5. Elmin inkişafının stimullaşması;
6. Elmi potensialın yüksəldilməsinin maliyyə mexanizmləri;
7. Elmin təşkili problemləri, akademiya və ali məktəb elmi arasında əlaqələrin əlaqələndirilməsi yolları və mexanizmləri;
8. Elmin inteqrasiya amili kimi təşkili formaları;
9. Elmi məhsulun qiymətləndirilməsi və onun bazar şəraitində təkrar istehsalının stimullaşması;
10. Elmi fəaliyyətdə mülkiyyət münasibətləri, patent və tətbiqə görə ödənilən haqq sisteminin qiymətləndirilməsi;
11. Elmi potensialın sosial amilləri və nəticələrinin əsaslandırılması və qiymətləndirilməsinin metodoloji və metodiki əsasları.

II FƏSİL. TƏHSİL SİSTEMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Təhsilin sisteminin əsas mərhələləri və formalaşma xüsusiyyətləri

Təhsilin sistem təsviri kimi onun forma və təşkilini üzvi bağlılığı nəzərdə tutulur. Təhsilin strukturu, onun ayrı-ayrı sahələrinin kompleks bağlılığı ilə ifadə olunur. Təhsil uzunmüddətli proses olmaqla insan inkişafının bütün mərhələlərini əhatə edir. Təhsilin ilkin mərhələsi ailə və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələridir. Bu mərhələdə uşaqların təlim-tərbiyəsinin fiziki və əqli inkişafının təmin olunmasını təşkil edir. Bu mərhələdə planlaşma uşaqların və ailələrin sosial-iqtisadi vəziyyəti, onların davranışı ilə səciyyələnir.

Təhsilin verdiyi bilik və vərdislərə görə onun təşkili formalaşır. Əyani, qiyabi, uzaq məsafədən təhsil formaları ölkədə iqtisadi və sosial inkişafın, əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə müəyyənləşir.

Təhsilin maddi və maliyyə əsasları onun formalarını müəyyənləşdirir. Büdcədən maliyyələşdirilən təhsil müəssisələri qarşısında dövlət xərcləri hesabına kadr potensialının təmin edilməsi vəzifəsi qoyulur. Təhsilin bazar tipli modeli özünü maliyyələşdirmə və vahid metodiki təminat yolu ilə idarə etmədir. Özünü maliyyələşmə prinsipi rəqabət mühiti şəraitində dövlət sifarişi ilə rəqabətdə inkişaf edir. Müasir şəraitdə Azərbaycanda ali və orta məktəb fəaliyyətində 17 ali məktəb özəl mülkiyyətə əsaslanır.

Təhsil sisteminin formalaşmasında ardıcılıq onun metodiki və elmi tədris-təlim prinsiplərini formalaşdırır. İlk biliklər dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğun biliklərin yiyələnməsi üçün zəruri olan fənləri tədris edir. Daha çox milli və humanitar elm sahələrində əldə olunan nəticələr tətbiq olunur. Bu da təhsil müəssisəsinin formalaşmasını və onun əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Təhsil müddəti və onun idarə edilməsi xüsusiyyətləri hər bir ölkədə fərqli olsa da, ümumi cəhətləri fundamental və humanitar standart bilikləri verməkdir. Təhsilin orta

səviyyəsində idarəetmə sinifdən-sinifə keçmə, attestasiya və tədris-metodik vəsaitlərlə təminat səviyyəsinə nəzarət yolu ilə həll olunur.

Orta məktəbin formaları əsasən dövlət büdcəsinə əsaslanan ümumtəhsil məktəbləri, gimnaziyalar, peşəyönümlü və orta təhsil məktəbləri formasında fəaliyyət göstərir.

Orta təhsildə qanunvericiliyə uyğun olaraq məcburi və könüllü məktəblər mövcuddur. Azərbaycanda 9-cu sinfə qədər təhsil məcburi təhsil mərhələsidir. 9-10-cu sinif isə könüllü olmaqla özündən özündən sonrakı mərhələ üçün zəruri təhsil rolunu oynayır. Ona görə də təhsildə ardıcılıq birbaşa bu sistemin son nəticəsinə nail olmaq üçün məqsədə uyğun fəaliyyət dairəsidir. Təhsil sistemində mərhələlərin əsas xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətləri olan əldə olunan bilik və vərdişlərin formalaşması və onun əldə edilməsi üçün tətbiq olunan metodlardır.

Müasir şəraitdə təhsildə innovasiyalı tədbirlər həyata keçirilir. Hər bir mərhələdə innovasiyaların istiqamətləri real təhsil prosesinə adaptasiya edilir. Daha çox ümumi biliklərin aşılması və tədrisində yeni texnologiyaların, informasiya mənbələrinin tətbiqi reallaşır. Tədrisin elektron idarə edilməsi əyani materialların tətbiqi və elektron idarəetmə metodlarının tətbiqi ilə baş verir.

Tədrisin mərhələ-mərhələ təşkilinin kompleksliyi və kəsilməzliyi ilə bağlıdır. Ümumi fənlərin ardıcıl olaraq xüsusi və ixtisas fənləri ilə əvəz edilməsi bu prosesdə bir əlaqəlilik və keçilən biliklərin daha da möhkəmlənməsi metodologiyası formalaşdırır.

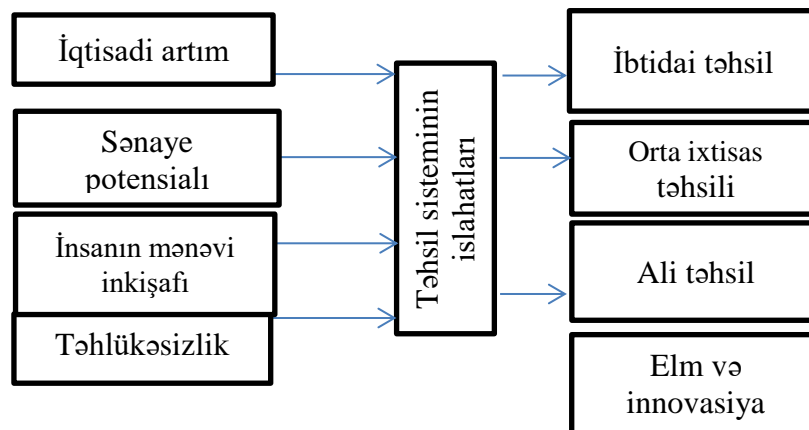
Təhsilin formaları onun xüsusiyyətlərini və nəticələrini yaradır.

Müasir şəraitdə uzaq məsafədən-distant təhsil sisteminin təşkili və metodoloji əsasları, iqtisadi bazası dünya təhsil təcrübəsində və onun modelində öz əksini tapır. Distant təhsil forması elektron təhsil sisteminin və xarici təcrübənin idxalına səbəb olur. Ölkə və universitetlər arasında distant əlaqə formalarını, beynəlxalq diplomların alınması və inteqrasiya amili olaraq distant təhsildən istifadə əsas rol oynayır.

Distant təhsilin iqtisadi əsasları hər bir təhsil müəssisəsində müasir təhsil texnologiyalarının geniş tətbiqi dünya təhsil sistemində inteqrasiya və əhalinin xərclərinin azalması üçün iqtisadi və sosial səmərə təşkil edir.

Təhsilin forma və mərhələləri istehsalatdan ayrılmaqla qiyabi təhsil formasının da tələbatı uyğunluğu ilə reallaşdırılır.

Təhsilin islahatları onun dünya standartlarına uyğunluğu, təhsilin maddi-texniki bazası, kadr potensialı və nəzəri metodiki təminatı ilə uyğun uzlaşdırılır. İstənilən bir keyfiyyət dəyişməsi məqsəd və resurs, insan amili baxımından həll edilə bilər. İnsanın inkişafı üçün onun maddi-mənəvi təminatı ilə yanaşı, təhsil səviyyəsini ali, orta ixtisas və ibtidai təhsil biliklərinə nail olmasına tələbatı nəzərə almaq lazımdır-onun islahatları proqramı aşağıdakı tələblərə uyğun genişləndirilir:

Sxem 2.1. Təhsil islahatları istiqamətləri

Sxemdən görüldüyü kimi təhsilin formalaşması və tipi uyğun olaraq iqtisadi bölmələri ilə uyğunlaşır. Təhsilin real iqtisadiyyata və sosial əhali qruplarına uyğun inkişafı olmazsa, konstitutsion qanunlar pozula bilər. Təhsildə ödəmə subyektindən asılı olaraq pullu və pulsuz təhsil sistemi mövcud olur. Konstitusiyaya qanununa görə hər bir Azərbaycan vətəndaşı pulsuz təhsil almaq hüququna malikdir. Amma keyfiyyətli, yaxud iqtisadi cəhətdən bahalı təhsil almaq üçün alternativ təhsil müəssisəsi seçmək hüquqları da vacibdir.

Təhsilin məzmunu və iş yerlərinə tələbat onların əmək prosesində ixtisaslaşmasını yaradır. İxtisasın dərinliyi və nəticələri təhsil, elm və təcrübənin tsikliklikəlaqəsini formalaşdırır.

2.2. Təhsilin strukturu və amilləri

Təhsilin kompleks və sistemli inkişafıəlaqəli olan və məqsədə çatmaq üçün bir-biri ilə bağlı alt sistemlərin və amillərin vəhdəti ilə idarə olunur. Təhsilin strukturu idarəetmə, təşkilati quruluş və regional yerləşmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Təhsilin strukturu onun məhsulunun oxşarlığı və idarəetmə oxşarlığı ilə formalaşdırılır. Təhsilin strukturunda aşağıdakı əsas amillər təsir edir:

- təhsilin maddi-texniki bazası;
- təhsilin metodiki təminatı və tədris-metodiki vəsaitləri;
- təhsilin kadr potensialı;
- təhsilin idarə edilməsi sistemi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- təhsilin xarici mühitlə əlaqəsi və onun məzunlarından istifadə mexanizmləri

Təhsilin maddi-texniki bazasını təhsil müəssisələrindəki sinif otaqları, texniki vəsaitlər və tədris prosesinin təşkilində istifadə olunan yeni texnologiyalar təşkil edir.

Təhsilin maddi-texniki bazası onun əsas fondlarını, təhsilə qoyulan vəsaitləri, təhsil prosesinin kompyuterləşməsinə və biliklərin attestasiyası texnologiyalarını əhatə edir. Hər bir şagirdə və tələbəyə düşən maddi nemətlər və kapital onun onun imkanlarına və təhsilin keyfiyyətinə təsir edir:

$$T(t)=f(MT, KP, MT)$$

burada, T- təhsil səviyyəsi;

MT- maddi təminat;

KP – kadr potensialı;

MT- metodiki təminat

Təcrübə göstərir ki, təhsilin tərkibində hər bir elementin digərlərinə nisbəti optimal təhsil almağa şərait yaradır. Uyğun olaraq bu təminatlar təhsil xərclərini formalaşdırır.

Təhsilin struktur təkmilləşməsi onun iqtisadi sistemdə yerinin və daxilində ayrı-ayrı sahələrin təsirinin qiymətləndirilməsilə prioritetlərin planlaşması və idarə edilməsi prioritetlərini əhatə edir. Təhsil prosesi qarşılıqlı əlaqədə olan resurs və onların istifadəsində əvəzetmə səmərəsini nəzərə almaqla reallaşır.

Təhsilin strukturunda keyfiyyət dəyişmələri hər nəfərə düşən xərc və maddi maliyyə təminatının nəzərə alınmasıdır. Təhsildə innovasiya tədbirləri təhsil texnologiyalarını və təhsil metodlarının daha çox səmərəliliyi ilə idarə olunur. Təhsildə səmərəlilik struktur dəyişmələrin iqtisadi və sosial effekti ilə ifadə olunur. Belə ki, hər tələbə və şagirdə düşən maddi resurslar, pul vəsaitlərini və kadr potensialını əhatə edir.

Təhsilin ərazi və sahə strukturu, onun regionlar üzrə yerləşməsi daxilində elm, tədris-təcrübə əlaqəsi ilə təşkil olunur. Əhalinin artımı ayrı-ayrı sahələrin kadr potensialı və insanların dünya görüşünə tələbat təhsilin prioritetlərini və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

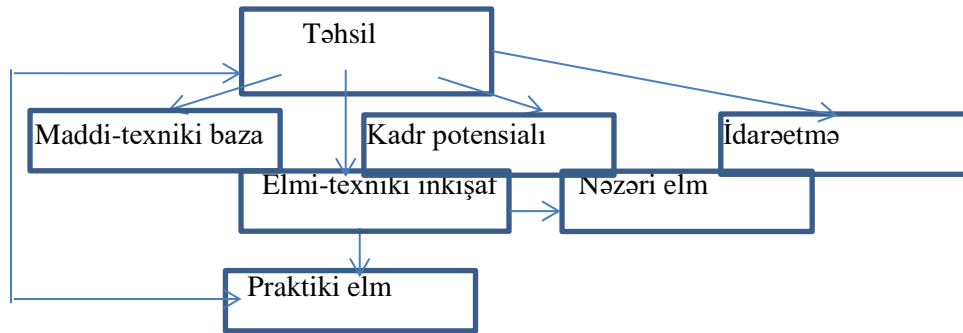
Təhsilin struktur dəyişmələri prioriteti və resursların dəyişməsi ilə fərqlənir. Təhsilin elmi-texniki tərəqqidə və iqtisadi artımda rolunun daxilində ayrı-ayrı elmlərin nisbətləri, fənn yükləri, predmetlər və onların nisbətləri ilə müəyyənləşir.

Təhsilin maddi texniki bazasının hər tələbə və şagirdə düşən həcmi onun fond tutumlu təhsilinin keyfiyyətini tənzimləyir.

Təhsilin maddi təminatı ona ayrılan vəsaitlərin həcmi və onların səmərəli istifadə yollarını əhatə edir. Ümumtəhsil müəssisələrinin təlim-tərbiyə və tədris vəsaitlərinin artımı, müəssisədə təhsilin keyfiyyətinə, şagirdlərin hazırlanmasına, fiziki inkişafına şərait yaradır. Ali təhsil müəssisələri maddi təminat maddi təminat obyektinə olaraq auditoriya təminatı, tədris prosesinin elektron təminatı, keyfiyyətə nəzarət, elmi potensialın artırılması yolu ilə təmin olunur. Tədris prosesi elmi potensial olmaqla bir sıra nəzəri və praktiki elmi axtarışlarla səciyyələnir. Daha çox praktiki elmin inkişafı

üçün laboratoriyaların, zavodların təcrübə bazalarının və xüsusi vərdişlərin aşılınması və biliklərə yiyələnilməsi prosesi güclənir.

Təhsil və praktika vəhdət təşkil edir. Texniki olaraq nəzəri-praktiki biliklərin tətbiqi və tətbiqinə uyğun olaraq təhsilin təkmilləşməsi sxemi aşağıdakı kimi idarə edilir:

Sxem 2.2. Təhsilin struktur dəyişmələrinə təsir edən amillər

Təhsilin strukturu demoqrafik proseslər və iqtisadiyyatın strukturu demoqrafik proseslər və iqtisadiyyatın struktur modeli ilə əlaqədə formalaşır və inkişaf edir. Demoqrafik dəyişmələr, əhalinin yeni və məşğulluq quruluşu ali təhsil sistemində təsir edir. Ali təhsilli əhalinin sayı ölkədə savadlılığın səviyyəsini müəyyənləşdirir. Ali təhsilin strukturu bir-birini tamamlayan peşə və fəaliyyət strukturuna uyğun planlaşdırılır. Belə ki, təhsil bazarında tələb və təklifin güclü və funksional strukturu arasında optimal əlaqələr təşkil olunur. Hər bir təhsil müəssisənin açılması və genişlənməsi kadr potensialı bazında təzahür edən tələbat sistemi ilə müəyyənləşir. Belə ki, texniki işçiləristehsal tələbatı, xidmət işçiləri isə insanın fizioloji və inkişaf tələbatına uyğun olaraq genişləndirilir.

Təhsilin strukturu regional və sahələr üzrə yerləşmə mexanizmləri ilə təşkil olunur. Regional struktura əhalinin kənd, şəhər və ayrı məşğulluq səviyyəsinə yerləşməsi və təhsilə olan kontingentlərin dinamikası ilə müəyyənləşir. Məcburi təhsil respublikada 9-cu sinif səviyyəsinə qədər götürülür. Savadlılıq səviyyəsi, demək olar ki, 100 faiz təşkil edir. Respublikada təhsil sistemi həmçinin

özünümaliyyələşmə əsasında həyata keçirilir. Belə ki, hər bir təhsil müəssisəsində gəlir və xərc strukturu ona olan seçimi və rəqabət mühitində davamını artırır.

Təhsilin sistem baxımından təşkilinəonun müəssisədaxili müəssisələrarası ardıcılığına fəal təsir edən sistemlərin təşkili və idarə edilməsi daxildir. Sistem baxımından təhsilin vahidliyi onun metodiki təminatının oxşarlığı ilə həyata keçirilir, müəssisə daxilində planlaşma təşkilati quruluş və idarəetmə təcrübəsi nəzərdə tutulur.

Təhsil sisteminin struktur dəyişmələri həmçinin xarici amillərin təsirini də nəzərə alır. Daha çox xarici amillərdə baş verən texnoloji dəyişmələr, daxili maliyyə imkanları onun strukturunda beynəlxalq standartlara uyğun struktur dəyişmələrini əhatə edir.

Təhsil sisteminin təşkili strukturu bir sıra infrastruktur təminatını nəzərə alır. Təhsil sisteminin strukturu iki əsas istiqamətdə formalaşdırılır və təkmilləşir:

1. Təhsilin tələbata uyğun kadr potensialına ehtiyacları ödəmək məqsədilə təşkili və planlaşması, onun regional və iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun təşkili və idarə edilməsi;
2. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yolu ilə kadrların peşə və ixtisas yönümünü fəaliyyət obyektinə uyğun tədrisi və metodiki təminatı

Təhsilin struktur amilləri, maddi, maliyyə və kadr potensialının qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etməsi və hər bir struktur elementindən səmərəli istifadə etmək yollarını və mexanizmlərini əks etdirir. Təhsildə struktur siyasət daha çox əhalinin və uşaqların müəyyən biliklərə yiyələnməsi metodlarına uyğun təkmilləşir.

2.3. Ali təhsil sistemi

Ali təhsil sistemi iqtisadi, sosial və kadr hazırlığı peşəyönümlü islahatların həyata keçirilməsi obyektini olaraq ölkədə keyfiyyət dəyişmələrinin, səmərəli dövlət və iqtisadi sistemin təşkilinin mühüm elementidir.

Ali təhsilin formalaşması tarixi ənənəvi potensial və mütərəqqi dəyişmələr meyllərinə uyğun inkişaf edir. Ali təhsilin əsas istiqamətləri aşağıdakı problemlərin həllinə yönəldilir:

- ali təhsilin iqtisadi tələbatla uyğunpeşəkar kadr potensialını formalaşdırmaq, bununla da iqtisadi tələbatla uyğun ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirmək;
- ali təhsilin əhalinin savadlılıq səviyyəsini yüksəltmək, insan inkişafı indeksini yüksəltmək, hər bir ailədə və cəmiyyətdə insanların dünyagörüşünü formalaşdırmaq məqsədini güdür;
- təhsil inteqrasiya amili olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin və əhalinin yerdəyişməsinin, tələbə və işgüzar turizmin inkişafına təsir edir;
- ali təhsil sistemi innovasiyaların istehsalı, istifadəsi, bazarı üçün ixtiralar, elmi ixtiralar və elmi məhsullar istehsalına səbəb olur;
- təhsil elmin inkişafı, sağlamlıq və həyat səviyyəsi kimi sosial problemlərin həllinə və onların iqtisadi artımına təsirini formalaşdırır.

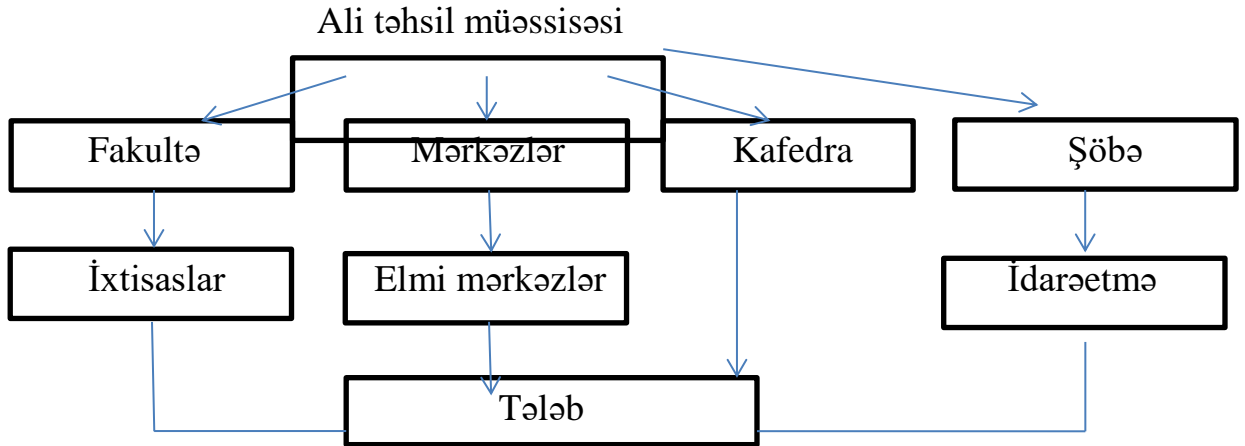
Ali təhsil sistemi iqtisadi və sosial inkişafın maddi və kadr potensialına tələbatına uyğun inkişaf etdirilir. Ali təhsil müəssisəsi formaları təşkilati-iqtisadi idarəetmə formasıdır. Aşağıdakı təhsil müəssisələri mövcuddur:

- universitetlər;
- akademiya;
- institutlar;
- mərkəzlər

Təşkilati forması ali təhsil müəssisəsində fəaliyyətin idarə edilməsi metodlarını formalaşdırır. Ali təhsil müəssisəsi maliyyələşmə mənbələri, təhsilin formaları və təşkili üzrə ixtisaslaşır. Hər bir təhsil müəssisəsində elm, təhsil və təcrübəyə uyğun sistem idarə olunur. Əsas məqsəd bilikli və peşəyönümlü ixtisaslı kadrlar hazırlamaqdır.

Ali təhsilin maddi maliyyə əsasları onun inkişafına və idarə edilməsinə təsir edir. Ali təhsildə mülkiyyət münasibətləri xüsusi və dövlət mülkiyyətinə əsaslanmaqla idarəetmədə özünün xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Belə ki, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan ali təhsil müəssisə və dövlət nəzarətini həyata keçirmək üçün vahid metodika və təlimatla idarə olunur. Təhsil haqqında qanun ali təhsilin idarə edilməsində elmi şuranın, tədris-metodiki şuranın, rektorluq və uyğun fakültələrin, kafedraların vəzifələrini müəyyənləşdirir. Aşağıdakı idarəetmə sistemi mövcuddur.

Sxem 2.3. Ali təhsil qurumu və idarə edilməsi

Ali təhsil sisteminin ixtisaslaşması onun idarə edilməsində zəruri olan kompleksin istifadəsinin yeni yollarını formalaşdırır. İxtisaslaşma kriteriyası olaraq iqtisadiyyatın strukturu əsas götürülür. İqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişmələri və elmi-texniki potensiala olan tələbat təhsil sistemində struktur dəyişmələrinə və uyğun potensialın yaradılması ilə mümkündür. Təhsildə müəssisə formasında idarəetmə lokal və qlobal meyarlarla təmin olunur. Lokal idarəetmə olaraq təhsilin maliyyələşməsi təhsilin idarə edilməsində muxtariyyət prinsiplərini formalaşdırır.

Ali təhsilin strukturunu bakalavriatura, magistratura və doktorantura kimi mərhələləri əhatə edir.

Bakalavr sistemi hər hansı bir fəaliyyətin idarə edilməsi üçün zəruri olan əmək vərdişlərinə yiyələnməyin elmi-metodiki əsasını təmin edir. Bakalavr sistemində təhsil prosesi istehsalatdan ayrılmaq və ayrılmamaq növləri ilə idarə olunur. Ali təhsilin idarə edilməsi aşağıdakı mərhələlərlə baş verir:

- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- təhsilin maddi-texniki bazasının genişlənməsi;

- ali təhsil müəssisəsinə uyğun metodiki təminat, tədris materiallarının istifadəsi

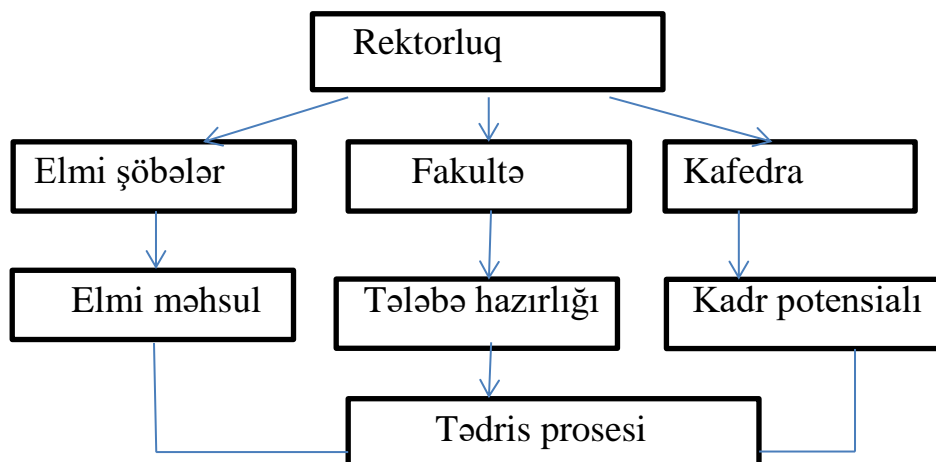
Ali təhsil sistemində elmi potensial mövcud elmi-texniki gücü əhatə edir. Hər bir ali məktəbdə uyğun elmi potensial formalaşır.

Ali təhsilin müəssisə forması iqtisadi tələbat, beynəlxalq əlaqələr və insanların intellektual mülkiyyətinin təşkili və formalaşması xüsusiyyətlərinə uyğun ixtisaslaşır.

Ali təhsilin ixtisaslaşma səviyyəsi maddi texniki bazanın və kadr potensialının elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarını və metodlarını formalaşdırır. Ali təhsilin elmi-metodiki təminatı ixtisaslı kadr üçün zəruri olan fənnlər və metodlar üzrə reallaşır.

Ali təhsilin idarəetmə pilləsi bakalavriatura, magistratura və doktorantura üzrə aparılır. Bu pillələrə ardıcıl olaraq fənnlər, nəzəri biliklər, elmi və metodiki təminat üzrə iş planı və onun əmək haqqı sistemi tərtib olunur.

Ali təhsilin idarə edilməsi rektorat, elmi-şura, metodiki şura, fakültə və kafedralar üzrə aparılır. Aşağıdakı təşkilati idarəetmə strukturu uyğun qərarlar və nəzarət funksiyasını həyat keçirir:

Sxem 2.4. Ali təhsildə təşkilati idarəetmə strukturu

Ali təhsilin idarə edilməsinin maliyyə əsasları, mülkiyyət formaları rəqabət qabiliyyətli kadr potensialını hazırlamaqdan ibarətdir. Ali təhsil müəssisələrinin

məhsulu elmi ixtisaslı kadr və ölkənin dayanıqlı inkişafı üçün maddi və insan amili olaraq bütün ölkənin inkişafına təsir edir. Onun səmərəsi məsrəf və son məhsul meyarı ilə ölçülür. Məsrəf modeli hər bir şagirdə və tələbəyə, yaxud elmi kadrlara çəkilən xərclər ilə ifadə olunur. Maliyyələşmə mənbəyi olaraq dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər, müəssisə xərcləri və əhəlinin xərcləri hesabına ödənilən xərclər təşkil edir:

$$\bar{x} = \frac{X_b + X_m + X_s}{N}$$

burada \bar{x} -orta tələbəyə və şagirdə çəkilən xərclərdir,

X_b -dövlət büdcəsinin xərcləri;

X_m -müəssisə xərcləri;

X_s -əhali xərcləridir.

Maddi xərclərin hər tələbəyə düşən səviyyəsi maddi-texniki təminat səviyyəsini təşkil edir. Təbii ki, çəkilən xərclərlə kadrın keyfiyyətinin artımında birbaşa əlaqə reqresiya tənlikləri ilə həll olunur:

$$y = a + bx$$

burada y - savadlılıq səviyyəsi;

x - hər şagirdə düşən xərclərdir.

Ali təhsilin elmi məhsuluna elmi kəşflər, tədris-metodiki məhsul və innovasiyalar daxildir. Onun son məhsulu kadr potensialının istifadəsi aspekti ilə ölçülür. Multiplikasiya səmərəsi olaraq hər bir sahənin digər sahəyə təsiri ilə ölçülür, sinergetik səmərə formalaşır.

Ali təhsilin özü mərhələ-mərhələ və ardıcıl olaraq biliklərin ötürülməsi yolu ilə təşkil olunur. Ali təhsilin bakalavr pilləsi ümumi təhsil verməklə peşəyönümlü təhsil vəzifəsini yerinə yetirir. Onun magistr mərhələsi elmi potensiala malik olmaq və tədris prosesi üçün kadr hazırlanması məsələsini əhatə edir. Doktorantura pilləsi elmi kadrların hazırlanmasına fəlsəfə doktorları və elmlər doktorları hazırlamağa yönəlir. Doktorantura humanitar və texniki sahələr üzrə yüksək səviyyəli elmi nəticələrin hazırlanmasına yönəlir. Ali təhsil sistemi quruluş etibarilə iqtisadiyyatın quruluşu ilə müəyyənləşir. Onun kommersiya maraqları üzərində qurulması əlavə gəlir gətirmək

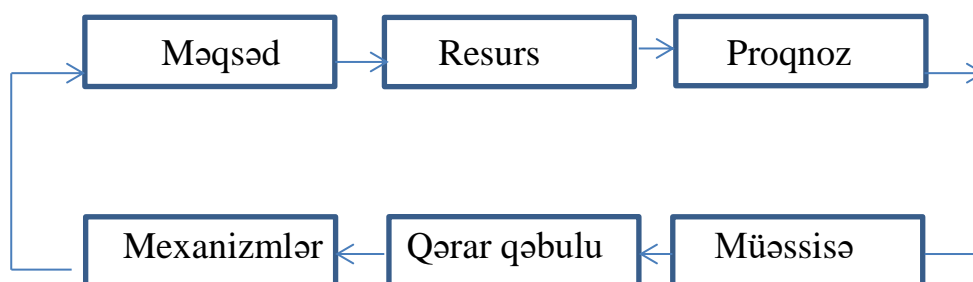
və özünü maliyyələşdirməyə yönəlir. Ali təhsilin ödəmələr yolu ilə maliyyələşməsi kredit sistemi və dövlət sifarişi kadrların xərclərini ödəməyə yönəlir. Dövlət sifarişi ixtisaslı kadrlara olan tələbatın dövlət hesabına ödənilməsi ilə baş verir. Müasir şəraitdə təhsil müəssisələri qazanc yolunu öz məhsulu ilə də ödəməyə imkan verir. Təhsil müəssisəsi təhsil xidməti əlverişli sifarişlər almaqla qazanc əldə edə bilər. Onun xərclərinin sifarişçilər vasitəsilə ödənilməsi rəqabət mühitini formalaşdırır.

III FƏSİL. TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİ

3.1. Təhsilin planlaşması metodologiyası

Təhsil sistemi strateji planlaşma obyektı olaraq məqsəd-resurs və proqnoz modelinə uyğun təşkil olunur. Onun məqsədi və vəzifələri qlobal və avtonom məqsədlərə uyğun təşkil olunur. Strateji planlaşma dünya təcrübəsinə uyğun olaraq normativ və standartlar prinsipinə uyğun təşkil olunur. Təhsil tələbatı dünyada vahid standartlar və qlobal səmərələr məqsədi ilə təşkil olunur. Ona görə də inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin səmərəsi onun iqtisadi artımına, inteqral səmərəyə təsir edir.

Təhsilin planlaşması strateji planlaşma və marketinq planlaşması üzrə reallaşır. Strateji planlaşma təhsilin iqtisadi artıma təsiri və təhsil amillərini səmərəli istifadə etmək yollarını, texnologiyalarını əhatə edir. Kompleks və sistemli planlaşma metodları istifadə olunur. Onun prinsipial sxemi aşağıdakı ardıcılıqla baş verir:

Sxem 3.1. Təhsilin proqnoz modeli

Təhsilin strateji planlaşma modelləri aşağıdakılardır:

- normativ model;
- məqsədli-proqram modeli;
- proqnoz modeli;
- təhsilin keyfiyyəti modeli;
- təhsilin səmərəsi modeli;
- resurs modeli;
- sistemli yanaşma modeli

Təhsilin strateji planlaşması demoqrafik dəyişmələr, resurs dəyişmələri və dünya təhsil prosesinə inteqrasiya məqsədini güdür – onun əsas məqsədi savadsızlığın ləğv edilməsi, iqtisadi səmərə və sosial inkişafın təmin edilməsidir. Təhsilin özü sosial obyekt olaraq onun potensialı və elmi işçilərin həmcinin respublikasının şəraitinin yaxşılaşması məqsədini güdür.

Təhsil normativ metodları, hər bir müəssisə və funksional fəaliyyətdə xərc və səmərəlilik normaları uyğun planlaşması məqsədini güdür:

$$E = X - X^c \rightarrow \min$$

burada E- effekt;

X-normativ xərclər;

X^c - cari xərclərdir.

Təhsilin strateji planlaşması iqtisadi və sosial inkişafın strategiyası ilə uyğunlaşır. Strategiya resursların və məqsədlərin dəyişməsi ilə təkmilləşir. Strategiya çoxvariantlı və respublikada sinergetik səmərə ilə qiymətləndirilir. Təhsilin planlaşması tələb və təklif dinamikası ilə uyğunlaşır. Təhsilə tələb əyrisi intellektual və iqtisadi artıma olan tələb ilə uyğunlaşdırılır:

$$E = \Delta \ddot{U}DM / \Delta TX$$

burada E - strateji səmərə;

$\Delta \ddot{U}DM$ – ümumdaxili məhsulun artımı;

ΔTX – təhsil xərclərinin artımıdır.

Respublikada təhsilə çəkilən xərclər normativlərdən aşağıdır.

Təhsilin strategiyası onun keyfiyyətli kadr və elmin, innovasiyanın və ölkənin təhlükəsizliyini təmin edən hədəflər üzərində qurulur. Bu hədəflərin əsaslandırılması proqnoz modelləri və proqnoz amillərini nəzərə almaqla reallaşır. Təhsil fəaliyyəti müəssisə hədəfləri ilə iqtisadi-sosial inkişaf hədəfləri arasında daha təsirli variantlar hazırlamağa yönəlir. Təhsilin strateji planlaşması hədəfləri təhsilin rəasional və funksional hədəflərini əsaslandırır. Təhsil bazar münasibətləri şəraitində öz məhsulunun yerləşməsi, satışı və istifadəsi istiqamətlərini formalaşdırır. Təhsil bazarı özünəməxsus bazar olub, daha çox maliyyə mənbələri və təhsil məhsuluna olan ehtiyacları planlaşdırmaqla baş verir. Təhsil bazarı kommərsiya maraqları ilə yanaşı, daha çox həmrəylik prinsipləri üzrə aparılır. Təhsil bütün vətəndaşlar üçün azaddır, onun maliyyələşməsi və təşkili mexanizmləri dövlət mexanizmləri ilə normativ-hüquqi əsaslarla təşkil olunur.

Təhsildə həmrəylik prinsipi onun bütün sosial qruplar və maddi cəhətdən fərqlənən adamlar üçün tətbiq olunur. Pullu və pulsuz təhsil sistemi müəyyən imkanlarla tətbiq dairəsinə görə hamı üçün tətbiq olunur. Planlaşma təcrübəsi tələbələrin, kadrların yerləşməsi və onların istifadəsi mexanizmlərini formalaşdırır:

$$T = T * N * \alpha$$

Burada T-təhsil alanların sayı;

N-əhəlinin sayı;

x-təhsil alanların əmsəlidir.

Təhsilin planlaşmasının marketing əsaslarına kadr potensialına və intellektual səviyyənin yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər, vəsaitlər və konkret məqsədlər daxildir. Təhsil marketingi təhsil prosesi və buraxılan kadr potensialının istehsalı, faydalılıq meyarı ilə ölçülür. Hər bir təhsil müəssisəsi istehsal funksiyasını oynamaqla təhsil prosesini təşkil etməklə ixtisasyönümlü peşənin real fəaliyyətə uyğunluğunu

təmin edir. Elmi-texniki tərəqqi yeni çeşidli texnologiyaya tələbat, rəqabət qabiliyyətli və bazar tələbinə uyğun texnologiyalar və vərdislərə ehtiyaclar marketing planlaşmasını formalaşdırır. İxtisas seçimi, təhsil müəssisəsinin nüfuzu və yeri, həmin müəssisəyə olan və təhsilə olan ehtiyacları artırır.

Təhsilin planlaşması region və və funksional meyarlar üzərində qurulur. Makroiqtisadi və sosial planlaşma obyektı olaraq təhsil konsepsiyası, təhsil qanunu, təhsil proqramları və təhsilin keyfiyyəti planlaşdırılır.

Təhsil sferası bir sıra istehsal və xidmət sferası, əhali ilə bağlı olduğu üçün onun planlaşması iqtisadi və sosial sistemdə sahələrarası metodlarla tərtib olunur:

$$T^{(x)} = f(\Theta H^t, \dot{I}A^x, \dot{I}II^t)$$

burada $T^{(x)}$ -təhsil planı;

ΘH^t -əhalinin artımı;

$\dot{I}A$ - iqtisadi artımı;

$\dot{I}II$ - insan inkişafı indeksidir.

Təhsilin marketing planlaşması ali təhsil və ixtisaslar üzrə peşənin bazarı ilə müəyyənləşir. Xarici və daxili ölkələrdə tələbata uyğun kadr hazırlığını planlaşdırır. Təhsilin marketing planlaşması uyğun olaraq son faydalılıq funksiyası ilə iqtisadi və sosial səmərə ilə ölçülür. Təhsildə bazar münasibətləri uyğun olaraq istehsalçı və istehlakçı arasında əlaqə, ödəmələr, kreditlər və investisiya tədbirləri ilə planlaşdırılır. İqtisadi səmərə çəkilən xərclər və əldə olunan daxilolmalar arasında nisbətə ölçülür. Təhsilin xərcləri mərkəzləşdirilmiş və fərdi xərclər hesabına iqtisadi məsrəflərlə ölçülür. Təhsilin biznes fəaliyyəti onun xərcləri, iqtisadi səmərəsi və hər nəfərin marağına uyğun əldə olunan xərclərlə ölçülür.

Təhsilin planlaşması normativ və proqram xarakterli modellər ilə reallaşır. Daha çox perspektiv struktur dəyişmələri nəzərə almaqla plan göstəriciləri tətbiq olunur.

Təhsilin təşkili və planlaşmasında aşağıdakı göstəricilər sistemi tətbiq edilir:

- makroiqtisadi göstəricilər, təhsilə ayrılan vəsaitlər, təhsil müəssisələrinin sayı və onların istehsal gücü;
- təhsil müəssisələrində tələbələrin və uşaqların, elmi işçilərin və idarəetmə işçilərinin sayı;
- təhsil müəssisələrinin elmi-texniki təminatı;
- təhsilin beynəlxalq əlaqələri

Təhsilin planı kompleks və sistemli təşkil olunur.

Təhsilin planlaşması innovasiyalı sistem olmaqla tədris və attestasiya metodlarının təkmilləşməsi metodlarını əhatə edir.

İlkin növbədə kompleks xarakterli inkişafı və dinamikası, onun çevik və vahid sistem kimi idarə edilməsini tələb edir. Təhsildə vahid metodika və sahələr üzrə xüsusi yanaşma metodlarından istifadə edilir. Birbaşa amillər sistemin təhlil və proqnoz metodları sistemin strateji və marketinq planlaşmasına şərait yaradır.

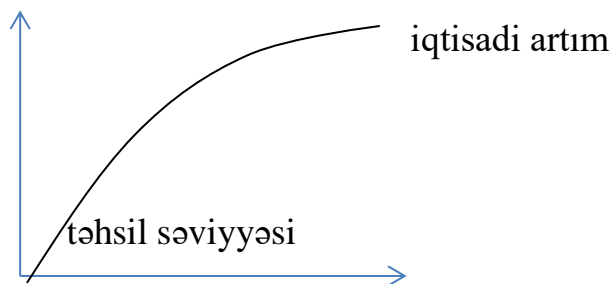
Təhsildə xalq təsərrüfat kompleks demoqrafiya amili və dövlət siyasəti xas amil olaraq tətbiq edilir. Təhsilin amillər üzrə planlaşması bir amilli, bir sektorlu və çox amilli modellə izah olunur:

$$y = ae^{\alpha t}$$

Bu funksiya təhsilin iqtisadi artıma təsirini ifadə edir.

Buradadır – iqtisadi artım, α – iqtisadi artıma təhsilin təsir səmərəsidir.

Praktiki olaraq iqtisadi artımla təhsilin səviyyəsi arasında dəyişmə dinamikası qrafiki olaraq aşağıdakı kimi dəyişir:

Təhsilin struktur proqnozu xalq təsərrüfatının strukturu ilə əlaqədə aparılır.

3.2. Təhsilin təkmilləşməsi istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyası onun elmi əsaslarla qurulmuş konseptual əsasları, struktur dəyişmələri və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Bu baxımdan uzun müddətli hədəflərin tərkibi və ona aparən yolların seçilməsi prizmasından təhsilin rolunu qiymətləndirilməsi və bu dəyərlərdən təhsilin özünə amil kimi təsir etməsi ilə təkmilləşdirilməsi nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin tarixi rolu, mövcud vəziyyəti və iqtisadi-sosial dəyişiklərə cavab verən sistemin yaradılması bir sıra normativ, hüquqi və iqtisadi, təşkilatı parametrlərin tənzimlənməsini tələb edir. Təhsilin çox şaxəli formaları, ierarxiyaları, funksional vəzifələri onun islahatlar proqramlarının eqzogen parametrlərini müəyyənləşdirir. Təhsilin müasir problemləri, onun iqtisadi artıma təsiri, demoqrafik dəyişmələrə adekvatlığı, dünyəvi dəyişmələrə uyğun islahatları və həmçinin milli təhlükəsizliyin və inteqrasiya amili, onu idarə etmə institutu kimi formalaşdırır.

Təhsilin maddi və mənəvi tələbat sistemində inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq inkişafı ilə müəyyənləşir. Maddi təminat təhsilin yaşayış vasitəsi olaraq iş yerləri və əməyin xarakteri, tələbat, həmçinin əmək haqqı və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəsində axtarılır.

Təhsilə olan tələbata üç əsas hədəfə nail olmaq meyarından baxıram;

- iqtisadi inkişaf
- insan inkişafı
- təhlükəsizliyə təminat

Təhsilin sosial iqtisadi rolu meyarlar və hədəflər çoxluğunda mərkəzi-nüvə əmələ gətirici klastr ilə müəyyənləşir. Onun həyat fəaliyyəti ilə əlaqəsi, iqtisadi fəaliyyətinə bir başa və yaxud dolayısı təsirlərlə formalaşır.

Təhsilin bir başa təsiri insanın inkişafı, onun əmək qabiliyyəti və davranışına təsiri, digər tərəfdən hər bir sahədə və həyat fəaliyyətində ictimai, sahə, ərazi faydalılığı ilə müəyyənləşir.

Təhsilin sosial-iqtisadi rolu, onun çoxşaxəli vəzifələri və əhatə dairəsinə görə fərqlənən iqtisadi və sosial sahə olması ilə fərqlənir.

Təhsilin iqtisadi sistemdə yeri onun əhalinin, ailələrin ixtisaslı kadr hazırlığının müxtəlif mərhələlərində əhatə dairəsi ilə səciyyələnir.

Bu əhatə dairəsi təhsilin özünün sahə və sahələr arası problemlərini yaradır. Bu problemləri biz aşağıdakı istiqamətlərdə qiymətləndiririk;

- təhsil və elmi potensialın innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması
- təhsil və iqtisadi artım və tarazlı inkişafın formalaşması
- təhsil və sosial inkişafın təmin olunması.

Təhsilin tətbiqi metodologiyası onun sosial-iqtisadi inkişaf meyllərini, perspektiv istiqamətləri və fəal proqnozlaşma aspektindən formalaşır və inkişaf edir.

Təhsilin sahə kimi səmərəsi, bir sıra makro və sahə fəaliyyət növləri üzrə qiymətləndirilir. Təhsilin iqtisadi səmərəsi, təhsilə qoyulan xərclər və ÜDM məhsulun artımı arasında elastiklik bir sektorlu model olaraq üstlü funksiya ilə ifadə olunur. Sosial iqtisadi rolu, təhsilin keyfiyyəti, onun məhsulunda elmi potensialın dinamikası, təhsildə davranış modelinin formalaşması dinamikası ilə ölçülür. Təbii ki, bu keyfiyyətlər və onların təsir gücləri analitik ifadələr və reqressiya modelləri ilə deyil, keyfiyyət dəyişmələri və sinergetik səmərə ilə ölçülür.

Təhsilin sosial iqtisadi rolunu qiymətləndirmək iqtisadi və sosial həyatda baş verən struktur dəyişmələr və dinamika ilə təhlil oluna bilər. İlk növbədə əmək prosesində innovasiyalı əməyə olan ehtiyaclar və onların dəyişmə dinamikası baş verməlidir. Belə ki, klassik olaraq elm tutumlu vərdişlər, sahələr və idarəetmə sistemlərinin dinamikasının dəyişməsi ilə təhsildə baş verən dəyişmələri müqayisə etmək olar. Bəzən xidmət sferasının artımı; ev təsərrüfatı və bir sıra infrastruktur sahələri inkişafda aparıcı həlqə rolunu oynayarsa təhsilli kadrların təklifi ilə onun tələbi uyğun gəlmir. Ona görə də təhsilin struktur dəyişmələri ixtisaslı kadr bazarının genişlənməsi və fundamentalsahələrin inkişafı ilə baş verə bilər. Müasir şəraitdə təhsil sistemi və həmçinin kommersiya maraqları üzərində qurulur. Xarici bazarlara kadr

ixracı və yaxud təhsilə idxal olunan tələbələr kommersiya fəaliyyəti kimi təhsilin genişlənməsinə, rəqabət qabiliyyətli təhsil mərkəzlərinin yaradılmasına səbəb olur.

Təhsildə olan maddi-texniki baza, kadr potensialı, elmi potensial, iqtisadi artımın, kadrların ixracatını və ödəmələr ilə təhsilə xidməti bazarını genişləndirir.

Azərbaycan Respublikasında ali təhsil alanların sayı hər min nəfərə görə 40-50% təşkil edir. Respublikada əhalinin hamısı təhsil almağı vacib hesab edir. Savadlılıq səviyyəsi demək olar ki, 100%-dir.

Demografik proseslərin hələ ki, qənəətbəxş olması təhsilin prioritetliyini, sosial əsaslarını yaradır. Təhsilin digər sosial əsası, rəqabət qabiliyyətli istehsala olan tələbata uyğun əmək proseslərinin tətbiqidir.

Azərbaycan respublikasında ictimai əmək bölgüsünə, SSRİ respublikasının ixtisaslaşmasına uyğun olaraq təhsil ocaqları, əsaslı elm sahələrini inkişaf etdirən ixtisaslı kadrlar hazırlığı formalaşmış. Neft, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və universitet kimi. Ümumi və ixtisaslaşmış təhsil müəssisələri yeni tələblərə uyğun kadr hazırlığını modernləşdirir.

Ümumi biliklər 1990-cı illərdə beyn axınının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Mən hesab edirəm ki, bu meyillərdən qorxmaq lazım deyil. İxtisaslı kadrların başqa respublikada işləməsi təhsil müəssisələrinin rolunu dünya bazarları tələbindən genişləndirir. Təbii ki, bu sistemdə müəyyən ödəmələr yaxud öhdəliklər mövcud olmalıdır. Təhsil prosesi istənilən ierarxiya və çoxlu xərclə bağlıdır. Mənbələrin xərcləri və alət xərcləri. 10 illərlə qazanc götürmədən təhsil almaq insan kapitalı kimi istifadə olunduğu ərazidə dövlətdə səmərəsini verir.

Təhsil göstərir ki, bir tələbənin dörd il bakalavr və iki il magistr təhsili ailənin xərci hesabına 40 min manata başa gəlir. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan ailəsinin üç uşağın oxuması üçün 120 min manat vəsait lazımdır. Bu da ayda 500 manat alan ailə başçısının 25 illik əmək haqqıdır. Bu təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsilin maliyyə problemlərini ancaq ailə təminatı ilə ödəmək mümkün deyil. Ona görə də dövlətin sosial siyasəti onun təhsilə dəstək-büdcə maliyyə və sifarişli təşkili ilə mümkün olur.

Təhsilin məqsədi və anatomiyası sosial xarakterli olmalıdır. Təhsil əhatə prioritetliyinə və vaciblik ierarxiyasına görə sosial müdafiənin və həmrəylik prinsipinə uyğun təşkilatı qurmuşdur. Onun sosial müdafiə rolu, bütün sosial qruplar, maddi təminatla görə fərqlənən iqtisadi qruplar və yaş fərqlərinə uyğun bütün əhaliyə bərabər şərait yaratmaqla təhsil verməkdir. Təhsilin sosial müdafiə rolu dövlət büdcəsi və yaxud müəssisə, təşkilatların, yerli büdcələrin hesabına “müdafiə olunan” xərclər kimi vəsaitlərin ayrılmasıdır. Təhsilə ayrılan dövlət büdcəsi xərcləri onun bütün xərclərinin 18-20% arasında dəyişir. Təhsilin maliyyə tutumu, təhsil xərclərinin həcmi və strukturu, təhsilin xüsusi vəsaitləri, büdcədən kənar fondları və xarici investorların kapital qoyuluşlarından asılı olaraq ehtiyatlarını proqnozlaşması ilə təmin olunur. Təhsildə xüsusi vəsaitlər rəqabət qabiliyyətli təhsil prosesində xərclərin strukturunu formalaşdırır. Təhsilin başqa sahələrdən fərqli cəhəti onun xərclərinin (doyma) kimi fikirimizcə yox dərəcəsində olması təhsildə əvəz edilən resursların aspektlərini genişləndirir. Maddi xərclər, stimullar və təşkilatı xərclərin arasında nisbətlər və əvəz etmə əmsalı alternativ struktur siyasətindən asılıdır. Təhsilin sosial əsasını onun yaşayış səviyyəsinə təsiri, yoxsulluğu azaldılmasına təsiri və əhalinin gəlirlərinin qutbləşməsində rolu ilə qiymətləndirilir. Təhsilin həyat səviyyəsinə təsiri iqtisadi artım, əhali, gəlirlik, məhsulun bazarda təklifi, onun qiyməti həmçinin ölkədə olan stimullar sisteminin təkmilləşməsi yolları daxildir.

Həyat səviyyəsinin tədqiqinin təhsillə bağlı tədqiqi insan inkişafının indeksi, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əhali gəlirlərinin artması və onun meylləri daxildir. Təcrübə göstərir adam başına düşən gəlir səviyyəsinə görə əhalinin gəlirlərinin strukturunda əmək haqqı gəlirlərinin yuxarı səviyyəsi təhsilin səviyyəsi ilə dinamik olaraq dəyişir.

Təhsilin sosial demoqrafik qrupu daxilində gəlirlərin defferensiyasiya əmsalı, yaxud cin əmsalı digər qruplara nisbətən kəskin fərqlənmir. Bu da təhsilin əmək haqqı differensiyasiyasına güclü təsiri olmaması ilə qiymətləndirilir. Ona görə də biz hesab edirik ki təhsil sistemində defferensial əmək haqqı sistemində əmək fəallığı təhsil məhsulunun dəyəri və onun ictimai dəyəri ilə ölçülür. Təhsilin insanın həyat

səviyyəsi, əmək fəallığı intellektual səviyyəsinə təsir mövcud reallıq iqtisadi imkanlar və insanların davranış məqsədinə uyğun formalaşır və idarə olunur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının strukturu və onun islahatları təhsil sistemində baş verən islahatların əsas istiqamətlərini və həlli yollarını müəyyənləşdirilir. Təhsilin özünə məqsəd deyil onun sosial iqtisadi nəticələrini görməklə idarə olunan potensialdır. Təhsili formalaşdırmaq mütərəqqi dəyişiklər etmək proqnozlaşan məqsədlərə nail olmaq vasitəsidir. Təhsilin insan kapitalının formalaşmasında rolu insanın potensialının hər tərəfli inkişafı, onun resurs kimi istifadəsinin və təkrar istehsalının idarə edilməsi yollarını əhatə edir. Təhsilin insan kapitalının dinamikasında rolu keyfiyyət dəyişmələri ilə bağlıdır. İnsan kapitalı xüsusi növ kapital olmaqla mülkiyyət istifadə və sərəncam hüquqlarına, normalarına görə yanaşma metodologiyası tətbiq edir. Onun istifadəsi şəraiti investisiya və bazar münasibətləri şəraitində insan potensialının istifadəsi və onun təkrar istehsalı üçün zəruri olan resursların planlaşması, tətbiqi və proqnozu ilə bağlıdır.

İnsan potensialını qiymətləndirmək təbii artım, inovasiyalı meyillər və insanın təkrar istehsalı üçün zəruri olan resursların məcmuu ilə ölçülür. İnsan potensialının istifadəsi onun təkrar istehsalı üçün maddi maliyyə potensialı yaradır. Ona görə də insan potensialının effektini multiplikasiya effekti və məcmuu faydalılığı ödəməklə qiymətləndirmək olar.

Təhsil sisteminin sosial-iqtisadi rolunun çox şaxəli interprotasiyası və təhsilinin nəticələri bu sahənin problemlərinin həlli üçün yaradılan idarəetmə sistemində tələbələrini formalaşdırır. Təhsil sistemində hər bir mərhələnin, müəssisənin və təhsilin təşkili formalarının vahid konsepsiyasını, ancaq fərqli sosial-iqtisadi idarəetmə sistemini yaradır. Təhsildə məcburilik bə könüllülük, həmrəylik və deferensial yanaşma mexanizmlərinin tətbiqi, uzunmüddətli və cari planlaşma metodları tətbiq edilir. Təhsil mərhələləri ardıcıl proses olmaqla müəssisə və regional planlaşmasına uyğun təşkil olunur. Təhsilin mərkəz əmələ gətirici funksiyası, tarazlı və balanslaşma strategiyasını təmin edərək bütün iqtisadi və sosial sistemdə səmərəli struktur siyasətin formalaşmasına və sonrakı inkişafına səbəb olur. İnnovasiyalı iqtisadiyyat

sosial yönümlü meyllər, büdcə təminatı, sahələrarası tarazlıq dünya inteqrasiya sistemində təhlükəsizlik və sosial bərabərliyin təmin edilməsi strategiyaları arasında əlaqələrin, parametrlərin proqnozlaşmasına səbəb olur.

Təhsil proqramlarına uyğun ölkənin normativ hüquqi öhdəlikləri və əsas büdcə xərcləri planlaşdırılır. Təhsil normativ planlaşma obyektidir. Onun konstitusion normaları, sosial normalar, xərc və effekt normaları təhsilin standartlaşması ilə həll olunur. Təhsildə normalaşma, onun dünya standartlarına uyğunlaşmasına gətirib çıxarır. Təhsildə normalaşma müasir şəraitdə sosial normaların və iqtisadi inkişafın milli və dünya normalarına uyğun tənzimlənməsi və qiymətləndirilməsi metodikası kimi fikrimizcə tətbiq oluna bilər.

Təhsilin beynəlxalq standartlara yönəlməsi onun beynəlxalq rolunu və inteqrasiya amili vəzifəsini təmin edir. Kadrların miqrasiyasına, inovasiya ixracatına və yaxud hazır texnologiyaların tətbiqinə imkan yaradır. Vençur kapitalının inkişafına, onun tətbiqinə, informasiya mübadiləsinə, turizmin inkişafına şərait yaradır.

Təhsilin respublikada yaradılmış potensialı valyuta gətirmək, gəlmə tirizmini genişləndirmək və xaricə kadr tələbatını ödəmək üçün yerli kadrların və xarici tələbələrin axını məqsədi ilə də genişlənə bilər.

Sovet dövründə respublikada xarici tələbələrin xüsusi çəkisixeyli idi. O cümlədən neft sənayesi, iqtisadiyyat və tibb sahəsində respublikada Yəmən, Koreya, Misir, Kuba, Vyetnam ölkələrindən xeyli tələbələr təhsil alırdı.

Təhsil sistemində vahidlik prinsipi, onun mülkiyyət formasından və ixtisaslaşma istiqamətindən asılı olmayaraq müəyyən peşə sənətinə nail olmaq üçün tədris - metodiki təminatın eyniliyi və onların standartlara uyğun tədrisi ilə bağlıdır.

Təhsilin təşkili və idarə edilməsinin təşkili və planlaşması, ölkədə iqtisadi potensialın formalaşması maliyyə-büdcə sisteminin təkmilləşməsi və rifahın yüksəldilməsi ilə yanaşı sosial təminatın problemləri ilə uyğunlaşdırılır.

Təhsil işçilərinin əməyinin qiymətləndirilməsi, onun stimullaşdırıcı mexanizmləri rəqabət qabiliyyətli və davamlı inkişafı təmin etməlidir.

Təhsilin təşkili və idarə edilməsi, perspektiv və uzun müddətli hədəflərə uyğun təşkil olunur.

Təhsil sistemində büdcə vəsaitlərinin və büdcədən kənar vəsaitlərin formalaşdırılması, təhsil xərclərinin dəyişməsi, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı xərclərin artımı, həmçinin stimulların yaradılması məqsədləri ilə həll olunur. Belə meyllər təhsildə gəlirlərin artımı və həmin müəssisəyə dövlət yaxud sahibkarlıq sifarişlərinin artımına səbəb olur. Təhsilin rəqabət qabiliyyətli, onun obyektləri və subyektləri arasında bazar tələbinə uyğun fəaliyyət sferasının labüdlüyünü yaradır. Ona görə də bəzi müəssisələrə muxtar etməyə gəlirlərin hüquqi baza əsasında xərclənməsi səlahiyyətləri verilə bilər.

Beynəlxalq əməkdaşlığın forması olaraq xüsusi maraq turizmə olan təhsil turizminin genişlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkələr arasındakı təhsil əməkdaşlığı beynəlxalq təcrübənin, diplomların tanınmasını və ali təhsilli insanların dünya ölkələrində məşğul olmasına və ölkəyə valyuta gətirilməsinə səbəb olur.

Təhsilin planlaşması və idarə edilməsi kompleks və sistemli, proqram xarakterli tədbirlərin və islahatların reallaşması ilə baş verir. Təhsildə prinsiplər və konseptual yanaşma metodları uyğun olaraq məktəbəqədər müəssisələrdən başlayaraq, ali məktəb və doktorantura səviyyəsinə qədər məzmun və funksional ardıcılıqla həyata keçirilir. Təhsilin idarə edilməsi onun ölkədaxili iqtisadi və sosial dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə səbəb və nəticə əlaqələrini nəzərə almaqla reallaşdırılır.

Müstəqillik əldə etdiyi illərdən sosial dövlət modelini seçən Azərbaycan üçün təhsilin inkişafı, təkmilləşdirilməsi və müasir bazar tələblərinə uyğun olaraq dərininə inkişafının təmin edilməsi ümumi dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Müxtəlif siyasi və iqtisadi böhran və böhranlı vəziyyətlərdə belə təhsillə bağlı islahatların həyata keçirilməsində, o cümlədən onun maddi texniki-bazasının genişləndirilməsi ilə bağlı proqramların icrasında güzəştə gedilməmişdir. Bütün bu illərdə təhsilin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı dayanıqlılıq özünü göstərmişdir. Təhsillə bağlı xərclər dövlət büdcəsinin xərclərində payı kifayət qədər yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafı

fonunda təhsilin maliyyələşdirilməsində dinamik artım meylləri müşahidə olunmuşdur.

Ötən on illikdə neqtdən gələn gəlirlərdən ən səmərəli istifadə mexanizmlərindən biri olaraq təhsilin maliyyələşdirilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Deyə bilərik ki, Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi hədəfinin seçilməsi iqtisadiyyatın transformasiyası dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün düzgün strategiya olaraq seçilmişdir. 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncam ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” nın qarşıya qoyduğu hədəflərin icrası istiqamətində fəaliyyət növbəti eyni zamanda növbəti inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Qeyd edilən proqramın icrası ölkədə təhsili, onun idarə olunmasını müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmaq imkanına malikdir. Təhsildə münasibətlərin keyfiyyətə yeni əsaslarla qurulması qısamüddətli perspektivdə həmin proqramda qəbul edilmiş istiqamətlərin icrasından asılıdır.

Strategiyada təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, kadr hazırlığının gücləndirilməsi, müəllimlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması və digər istiqamətlər üzrə yaxın perspektiv üçün ölkədə inkişaf etmiş təhsil infrastrukturunun yaranması məqsədinin qoyulması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm təsir imkanlarına malikdir.

Təhsil Azərbaycanda sosial inkişafın prioritetinə çevrilmişdir. Son illərdə mütərəqqi təhsil sistemlərinin elementləri nəzərə alınmağa artıq 7 ildən çox praktiki təcrübəsi formalaşmış tətbiq edilən kurrikulum tədbirləri respublikanın ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin tədris prosesinə yeni yanaşma üsulları ilə davranışlarını formalaşdırır, həmçinin şagirdlərdə müasir dövrün tələbinə uyğun təhlil, təsəvvür bacarıqları və digər zəruri vərdişlər formalaşdırır. Bu da son nəticədə təhsilin məhsulunun keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Burada şagirdlərin intellektual səviyyəsinin artırılması, onların maraq və ehtiyaclarının nəzərə alınması, istedadlı gənclərin aşkar edilməsi üçün sistemli şəkildə bilik yarışlarının keçirilməsinə mühüm yer verilir.

Eyni zamanda sosial sahə üzrə, xüsusilə səhiyyənin, idmanın, mədəniyyətin inkişafı məqsədi ilə ölkə səviyyəsində həyata keçirilən islahatlar təhsilin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir.

Təhsilin maddi-texniki bazasının inkişafı onun ilkin infrastruktur təkmilləşməsi istiqamətini təşkil edir. Belə ki, təhsil səviyyəsinin inkişafı dərəcəsi o zaman yüksək hədlərdə qiymətləndirilə bilər ki, burada tədris prosesinin təşkili təhsillə bağlı müasir dövrün beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlarına uyğun olsun. Bu tələbin yerinə yetirilməsi isə təhsilin qloballaşdığı hazırkı şəraitdə xərcətumlu təhsil prosesinin təşkilinə çalışılmasını zəruri edir.

Bu məqamların nəzərə alınması Azərbaycanda təhsilin inkişafı ilə bağlı tədbirlərin ana xətinə təşkil edir. Belə ki, təhsillə bağlı xərclərin strukturunda tədris obyektlərinin maddi-texniki bazasının, o cümlədən müasir tələblər səviyyəsində tədris binalarının qurulması, tələbələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün görülən inşa-təmir işləri təhsilin infrastrukturunu formalaşdırmaqla müsbət effektlərini göstərir. Son illərdə təkcə təhsil sahəsində 16 inkişaf istiqamətli xüsusi proqramın icrası təmin edilmişdir. Son 10 ildə 3 min ətrafında orta məktəb tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur, 1 milyondan artıq şagird üçün tədris şəraitinin yaxşılaşdırılması təmin edilmişdir.

Ötən dövrdə Azərbaycanda təhsilin Avropa təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsilinə dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində indiyədək 3 mindən çox gəncin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir çox ölkələrinin universitetlərində ali təhsil almağa göndərilməsi təmin edilmişdir.

Təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı iki Dövlət Proqramının icrasının nəticəsi olaraq 2004-cü ildə hər 1063 şagirdə bir kompüter düşdüyü halda, bu rəqəm hazırda hər 18-ə yüksəlmiş, məktəblərin 37 faizi internet şəbəkəsinə qoşulmuşdur.

Müəllim kadrlarının hazırlanması ilə əlaqədar universitet dövründə başlayaraq tələbələrin maddi stimullaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi ilə bağlı mühüm işlər görülür.

Təhsilin təkmilləşməsi onun inkişafının əsas mahiyyətini təşkil etməklə, təhsilin bütün amillər üzrə təkmilləşməsi, bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafı əlaqələndirən xüsusiyyəti kəsb edir. Təhsil sferası da digər sahələr kimi beynəlxalq rəqabət mühiti şəraitində təkmilləşdiyi kimi, buna paralel olaraq baş verən müsbət dəyişikliklər və meyllər sosial-iqtisadi inkişafda öz təzahürlərini verir. Beləliklə, Azərbaycanda təhsilin sferasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi icmallaşdırmaq olar:

- təhsilin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- təhsildə tədrisin metodikasının təkmilləşdirilməsi;
- təhsilə ayrılan cəmi vəsaitlər çərçivəsində dövlət maliyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması;
- təhsil-tədris prosesi ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- təhsil-tədris prosesi ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinə dövlət büdcəsindən maliyyələşən təhsil müəssisələri üçün nəzərdə tutulmuş tələblərə eyni dərəcədə cavab verməsinə nəzarətin təmin edilməsi;
- həm dövlət, eləcə də qeyri-dövlət bölməsi üzrə təhsil müəssisələrinə bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması və təşviqi;
- təhsil-tədris prosesinin nəticələrinin attestasiyanın keyfiyyətcə gücləndirilməsi;
- təhsilin inkişafı və təkmilləşməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla maddi cəhətdən az təminatlı ailələr üçün ali təhsilin kreditləşməsi və bu zaman güzəştli şərtlərin tətbiq edilməsi sistemin formalaşdırılması və stimullaşdırıcı mexanizmlərinin hazırlanması üçün dövlət səviyyəsində bazanın hazırlanması;
- təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqinin daha da artırılması;

- iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə təhsil sahəsində əlaqələrin yaradılması və ya daha da genişləndirilməsi ilə tələbə mübadiləsinin asanlaşdırılması üçün dövlət səviyyəsində sistemli tədbirlərin görülməsi;
- xaricdə təhsil almış gənclərin ölkə daxilində məşğulluğunun təşviq edilməsi ilə milli iqtisadiyyatın daha çox faydalanmasının diqqət mərkəzində saxlanması.

Təhsil elmi-texniki tərəqqinin baza baza amilidir.

Elmi-texniki tərəqqi, innovasiya iqtisadi sistemin idarə olunmasının, tənzimlənməsinin texniki amili olmaqla, yeni texnologiyaların planlaşma təcrübəsinin və onun tətbiqinin iqtisadi əsaslarının, maliyyə-təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi, dünya standartlarına çatdırılmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsi mahiyyətini kəsb edir. Elmi-texniki tərəqqi ideya və mülahizələrin, yeni texnologiyaların perspektiv istiqamətlərinin verilməsi, işlənilməsi, onun tətbiqinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması ilə baş verə bilər. Buna görə də iqtisadi ədəbiyyatlarda elmi-texniki tərəqqi iqtisadi artımın mühüm bir amili olaraq planlaşdırılır, onun daha da sürətlənməsi üçün yollar axtarılır. Elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi artımda xüsusi çəkisi həmin iqtisadiyyatın və sosial həyatın innovasiyalaşdırılması səviyyəsinə işarə edir.

Elmi-texniki tərəqqi istehsal və istehlak amili olmaqla, onun istehsala təsiri Kob Duqlas formulu ilə ifadə olunur:

$$y = A^\alpha B^\beta C^\mu$$

A – maddi amil;

B – insan amili;

C – təşkili amil;

α, β, μ - elastiklik əmsalıdır.

Burada əsas məqsəd texniki amil olan α -nın y-yə olan təsirini öyrənmək, tədqiq etməkən ibarətdir. Elmi-texniki tərəqqiaşağıdakı sosial nəticələri ortaya çıxardır:

- adambaşına düşən xalis gəlir, ixracat istiqamətli məhsulun həcmi artır;

- ETT-nin tətbiqi və inkişafı elmi potensialın özünün formalaşmasına təsir edir, intellektual mülkiyyət genişlənir, əhalinin savadlılıq dərəcəsi əvvəlki müəyyən normalardan yüksək olur ;

- kənd təsəvvürü əməliyyat kompüter texnologiyaları əsasında avtomatlaşdırılmış idarəetmə ilə əvəz edilir, bununla öz növbəsində kənd potensialının, səhiyyənin, təhsilin müasir tələblərə uyğun səviyyədə qurulması imkanları daha da çoxalır;

- ETT müasir qloballaşma şəraitində dünya ölkələrinə inteqrasiyanın, uyğun struktur siyasətinin formalaşdırılmasının, ölkənin iqtisadi və ərazi təhlükəsizliyinin maddi-texniki bazasını formalaşdırır;

- ETT neqativ sosial nəticələri qiymətləndirmə yolu ilə ekoloji tarazlığa, maliyyə-büdcə sistemində dəyən zərərini ödəmə və kompensasiya etmə sistemini formalaşdırmağa imkan verir.

Elmi-texniki tərəqqi elmi sahəsinin elmi potensialının, proqnozunun, onun sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarları üzərində inkişaf etdirilir.

Elmi potensial elmi dövriyyəyə cəlb edilən maddi əşya, maliyyə resursları, xüsusi vəsaitlər, kənd potensialı, elmi işçilər, institutlar, təhsil sistemi kimi elementlər üzərində formalaşır. Elmi dövriyyə müxtəlif ölkələrdə real iqtisadiyyatla formalaşır. ETT-nin proqnozu sahə proqnozuna və funksional vəzifələri görə təşkil olunduqda sahə proqnozu iqtisadi sahələri əhatə edir. Funksional proqnoz isə hər hansı məqsədi təmin edən məcmu elmi axtarışlara əsaslanır, fundamental elmi proqnozlar və sahəvi elmi proqnozlarla vahiddə həll olunur.

3.3. Təhsil sistemində büdcə, vergi və investisiyanın təkmilləşməsi

Büdcə siyasəti aparılan struktur siyasətin maliyyə xərclərini və prioritet istiqamətlərinin proqnozuna uyğun olaraq işlənir. Büdcə siyasətində dövlət idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyi və sosial müdafiə

istiqamətlərini əhatə edir. Cəmi islahatların xərcləri, onun idarəetmə strukturu və təhlükəsizlik tələbatı büdcə siyasətində daha qabarıq proqnozlaşdırılmalıdır.

Ən mühüm istiqamətlərdən biri büdcə siyasətində Azərbaycan üçün daha əhəmiyyətli olan sosial sahələrin islahatları üçün keçirilən büdcə xərcləridir. Sosial xərclər indi əhalinin kasıblıq həddinin çox olması, bəzi kateqoriyalı işçilər üçün güzəştlərin ləğvi, büdcədən ayrılan əmək haqqının differensiasiyasını, əməyin nüfuzunu və onun perspektiv əhəmiyyətini nəzərə alaraq proqnozlaşdırılır. Sosial müdafiə məsələləri ünvanlı olaraq hər bir kontingent üzrə aparılır.

Büdcə siyasəti cari və inkişaf büdcəsi kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən baza əsasında tərtib olunur. O cümlədən, respublikanın iqtisadi artımda xüsusi çəkisi böyük olan sahələrin maliyyələşdirilməsi üçün üstünlük verilir. Yavaş-yavaş defisit olmayan cari büdcənin formalaşması ilə inkişaf büdcəsi üçün lazım olan maliyyə xərclərinə zəmin yaradılır.

1993-2003-cü illərdə vergi, büdcə siyasəti büdcənin planlaşması və onun istifadəsində məqsədli maliyyə xərclərinin üzrərində nəzarət rejiminin reallaşması ilə bağlıdır.

Büdcə siyasətinin qanuni bazası onun dövlət proqramları ilə sıx əlaqəsi, büdcədən kənar fondların yaradılması üçün xəzinədarlığın inkişafı, məqsədli xarakter daşması büdcəyə daxil olmada iştirak edən iqtisadi obyektlərin inkişafı onlara ayrılan vəsaitlə tarazlaşır.

Büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan reallığına uyğun olaraq aşağıdakı istiqamətlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- büdcə-siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, bütün tərtib olunan proqnozlar iqtisadi cəhətdən tam əsaslandırılır, büdcə gəlirinin əsas mənbəyi olan vergilərin real yığılma imkanları düzgün qiymətləndirilir;

- büdcənin gəlir və xərclərinin düzgün tarazlaşdırılması büdcə kəsirinin ümumi milli məhsulunun 3-4 faizdən yüksək olmasına yol verilir;

- büdcə kəsirinin ötürülməsində xarici borc mənbələrindən istifadənin artması xüsusi narahatçılıq doğurmalı, büdcə kəsirinin son həddi kimi dövlətin mərkəzi

bankdan ala biləcəyi kreditin və qiymətli kağızların satışıdan əldə edilə bilən gəlirlərin həcmi qəbul edilir;

- büdcə gəlirlərini artırmaq məqsədilə daxilolmaların əksər hissəni təşkil edən vergi növləri üzrə vergiqoyma bazası maksimal genişləndirilir, vergilərdən yayınmanın bütün kanalları ciddi araşdırılmalı, veri-gömrük orqanlarının işində ciddi dəyişikliklər edilir;

- büdcə gəlirlərinin artmasına təkan verə biləcək istehsal sahələrinin inkişafına diqqət artırılır, azad sahibkarlığın, özəl mülkiyyətin inkişafını, özəlləşdirmənin və digər islahatların həyata keçirilməsinə dövlət büdcəsindən təchizatlar artırılır;

- müəssisələrin qarşılıqlı və o cümlədən, büdcəyə olan borcların bank kreditləri hesabına ödənilməsi praktikasına son qoyulmalı, həmin müəssisələrə “müflisləşmə” haqqında qanun tələbləri tətbiq edilir;

- dövlət büdcəsinin çətinliklə formalaşdığı indiki şəraitdə qiymətli kağızlar bazarının yaradılması və inkişafı təmin edilir;

- dövlət büdcəsi xərclərinin azalmasında mənbə kimi hakimiyyət və idarəetmə strukturu təkmilləşdirilməli, bir-birini təkrar edən, oxşar idarəetmə orqanları, eyni zamanda orada işləyənlərin sayı ciddi surətdə ixtisar edilməli, həmin məqsədlərə ayrılan büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi azaldılır;

- büdcə xərclərində əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminat, səhiyyəyə, təhsilə, elmə, tikintiyə və s. sosial yönümlü məqsədlərə ayrılan vəsaitlər artırılır.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi istehsalın səmərəliliyinin artmasına şərait yaratmaq, struktur yeniləşmə və büdcənin gəlirinin möhkəmlənməsinə yönəlməlidir. Bu öz növbəsində aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşır:

- Azərbaycan ərazisində onun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq vergi növləri yaradılır.

- respublika və yerli vergi sahələrinin həddi müəyyənləşdirilir.

- vergilərin sayının azalması və vergiqoyma qaydalarının sadələşdirilməsi - eyni təyinat və bazaya malik olan vergi növləri birləşdirilir.

- vergiqoymada özəl müəssisələrin fəaliyyətinin canlanmasına şərait yaradılır

- vergi obyektlərinin fiziki və hüquqi şəxslərinin fiskal orqanları ilə münasibətini tənzimləyən onların hüquq və vəzifələrinin prinsiplərinin normativ aktları işlənir.

- vergi güzəştləri vasitəsilə vergi vermək şəraiti tarazlaşır.

- vergiqoyma üçün məhsulun maya dəyəri ünsürlərinin, mənfəətinin, gəlirlərinin, işin və xidmətin həcmi iqtisadi əsaslandırılır.

- aksizlərin yerli və xarici əmtəələrdə müəyyən edilməsi qaydaları təkmilləşir

- vergi orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi, səlahiyyətlərinin vergi intizamı və hüquq pozuntuları tənzimlənilir.

Büdcə siyasətinin formalaşması və onun beynəlxalq səviyyəli bank sistemləri və tələbləri ilə uzlaşması nəticəsində onun dinamik artım tempi təmin olunmuş inflyasiyanın səviyyəsi aşağı rəqəmlərə enmiş, büdcə kəsisiri ilbəl azaldılmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında büdcənin tənzimləyici, bölgü və yenidən bölgü funksiyası tamamilə təmin olunmuşdur. İndi artıq ölkənin hesablamalara görə maliyyə tələbatının 50 faizə qədəri dövlət büdcəsinin maliyyə vergi və bank sistemində yaranmış vəziyyətin ağırlığını nəzərə alan Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 19-da maliyyə, vergi, bank sistemi ilə bağlı ümumrespublika müşavirəsində belə qiymətləndirmişdir: “Gündən günə artım inflyasiya emissiyasının daim davam etməsi maliyyə sistemini ağırlaşdırır. Bu da iqtisadiyyatımızın zəifləməsi ilə əlaqədardır: maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi və istehsalın azalması və istehsalın azalması bir-birilə bağlı problemlərdir”.

Maliyyə vəziyyəti inflyasiyanı 1993-1994-cü illərdə 1400-1600 faizə gətirib çıxarmışdı. Bir sıra qanunsuz banklar meydana çıxmış, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti azalmış, gündəlik tələbat məhsullarının qiyməti günbəgün artdığı üçün real gəlirlər aşağı düşmüşdür. 1992-ci ildə əhalinin real pul gəlirləri nominal göstəricinin 9,6 faizini, 1994-cü ildən 5,7 faizini təşkil etdiyi halda bu göstərici 1995-ci ildən artaraq 19,6 faiz, 1996-cı ildə 84 faiz, 2000-ci ildən qiymət indeksinin 0,4 faiz artması hesabına 99,6-ya qədər yüksəlmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirinin formalaşması dinamikası və xərclərinin strukturunda olan dəyişmələri iqtisadiyyatın prioritet

istiqlamətləri ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa vergilərin rolu artır. Dolayısı vergilərin xüsusi çəkisi azalır.

Bilavasitə istehsalın artımına stimül yaradan vergi siyasəti tətbiq etmək, vergi dərəcələrinin aşağı salınması vergiyə cəlb olunan vergi bazasının təkmilləşməsi ilə reallaşır.

Artıq dövlət büdcəsinin tətbiqi, təsdiqi və ona nəzarətin sistemli həlli respublikada yerinə yetirilir. Dövlət büdcəsi haqqında qanun onun icrasına nəzarət hər il vaxtında oktyabr və may aylarında reallaşır. Əgər dövlət büdcəsinin dinamikasına baxsaq, onun 2000-ci ildə 1993-cü ilə nisbətən dinamikası göstərir ki, 1993-cü ildə gəlirlər 53,6 milyard təşkil etdiyi halda, 2001-ci ildə bu rəqəm 3573,2 milyard manata qalxmış, yəni 66,7 dəfə artmışdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artım tempi ÜDM-nin artım tempi ilə strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə uyğunlaşır. Son illərdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti orta hesabla ildə 17 faizə yüksəlmişdir. 2000-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri proqnoza qarşı tamamilə yerinə yetirilmişdir.

Ötən dövrləri əhatə etməsinə baxmayaraq, yuxarıdakı bəzi statsitik göstəricilərin verilməsi, baş verən proseslərə toxunulması və onlar üzərində təhlili yanaşma makroiqtisadi vəziyyətlə, o cümlədən makro səviyyədə maliyyələşmə problemlərini təhlili onun tərkib hissəsi kimi təhsilin maliyyələşməsi məsələlərinə baxılması və onun təhlilinə yanaşmanın sonrakı dövr - daha yaxın illər üçün də üçün oxşar prinsiplər əsasında aparılması əsas götürülərək düşünülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin gəlirləri 14 566 000,0 min manat, xərcləri 16 264 000,0 min manat (o cümlədən, mərkəzləşdirilmiş gəlirləri 13 799 654,5 min manat, yerli gəlirləri 766 345,5 min manat, mərkəzləşdirilmiş xərcləri 14 722 749,0 min manat, yerli xərcləri 1 541 251,0 min manat) məbləğində təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet resurslarından əldə edilən məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət

büdcəsinin gəlirləri mədaxil mənbələri üzrə aşağıdakı məbləğlərdə müəyyənləşmişdir:

Cədvəl 3.1. 2016-cı il üzrə dövlət büdcəsinin gəlir strukturu

Sıra №- si	Gəlirlərin mənbələri	Məbləğ (min manatla)
1	2	3
2.1.	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	957 000,0
2.2.	Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1 806 600,0
2.3.	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	50 000,0
2.4.	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	174 200,0
2.5.	Əlavə dəyər vergisi	3 336 000,0
2.5.1.	Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi	1 120 000,0
2.6.	Sadələşdirilmiş vergi	280 000,0
2.7.	Aksizlər	637 000,0
2.7.1.	Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə aksizlər	105 000,0
2.8.	Yol vergisi	87 000,0
2.8.1.	Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri sahibləri tərəfindən ödənilən yol vergisi	17 000,0
2.9.	Mədən vergisi	107 200,0
2.10.	Gömrük rüsumları	348 000,0
2.11.	Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixrac xərcləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən yığımlar	118 000,0
2.12.	Xarici dövlətlərə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar	25 553,0
2.13.	Səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər	5 290,0
2.14.	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	6 000 000,0
2.15.	Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	7 000,0
2.16.	Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	6 000,0
2.17.	Aksiz markalarının satışından daxilolmalar	3 000,0
2.18.	Dövlət rüsumu	105 000,0
2.19.	Büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətlərindən daxilolmalar	305 000,0
2.20.	Sair vergi daxilolmaları	180 000,0

2.21.	Sair daxilolmalar	28 157,0
-------	-------------------	----------

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi

Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin xərcləri funksional təsnifatın bölmə və köməkçi bölmələri səviyyəsində aşağıdakı məqsədlərə yönəldilir:

Cədvəl 3.2. 2016-cı il üzrə dövlət büdcəsinin xərc strukturu

Sıra №-si	Xərclərin istiqamətləri	Məbləğ (manatla)
1	2	3
8.1.	Ümumi dövlət xidmətləri	2.416.862.479,0
8.1.1.	Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması xərcləri	538.323.218,0
8.1.2.	Beynəlxalq fəaliyyət və beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı xərcləri	193.300.000,0
8.1.3.	Elm xərcləri	131.721.750,0
8.1.4.	Başqa kateqoriyalara aid edilməyən ümumi dövlət xidməti xərcləri	16.232.362,0
8.1.5.	Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər	1.249.735.149,0
8.1.6.	Yerli büdcələrə (bələdiyyələrə) verilən dotasiya	5.200.000,0
8.1.7.	Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə verilən dotasiya	282.350.000,0
8.2.	Müdafiə	1.837.821.237,0
8.2.1.	Müdafiə qüvvələri	1.723.482.961,0
8.2.2.	Milli təhlükəsizlik	108.894.688,0
8.2.3.	Müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində tətbiqi tədqiqatlar	2.422.012,0
8.2.4.	Digər kateqoriyalara aid edilməyən xərclər	3.021.576,0
8.3.	Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq	1.138.758.292,0
8.3.1.	Məhkəmə hakimiyyəti	51.928.060,0
8.3.2.	Hüquq-mühafizə	863.261.182,0
8.3.3.	Prokurorluq	58.493.009,0
8.3.4.	Digər kateqoriyalara aid edilməyən xidmətlər	165.076.041,0
8.4.	Təhsil	1.713.513.135,0

8.4.1.	Məktəbəqədər təhsil	157.372.405,0
8.4.2.	Ümumi təhsil	940.134.626,0
8.4.3.	İlk-peşə ixtisas təhsili	33.724.900,0
8.4.4.	Orta ixtisas təhsili	43.563.736,0
8.4.5.	Ali təhsil	37.235.595,0
8.4.6.	Əlavə təhsil	3.574.175,0
8.4.7.	Təhsil sahəsində digər müəssisə və tədbirlər	497.907.698,0
8.5.	Səhiyyə	744.855.809,0
8.5.1.	Poliklinikalar və ambulatoriyalar	108.294.921,0
8.5.2.	Xəstəxanalar	352.704.877,0
8.5.3.	Səhiyyə sahəsində digər xidmətlər	6.770.121,0
8.5.4.	Səhiyyə sahəsində tətbiqi tədqiqatlar	4.945.567,0
8.5.5.	Səhiyyə sahəsinə aid edilən digər xidmətlər	272.140.323,0
8.6.	Sosialmüdafiə və sosialtəminat	1.896.554.714,0
8.6.1.	Sosial müdafiə xərcləri	1.860.773.359,0
8.6.1.1.	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna dövlət büdcəsindən ayırmalar (transfert)	1.100.000.000,0
8.6.2.	Sosial təminat xərcləri	35.781.355,0
8.7.	Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	652.748.607,0
8.7.1.	Mədəniyyət və incəsənət sahəsində fəaliyyət	140.941.256,0
8.7.2.	Radio, televiziya və nəşriyyat	66.916.442,0
8.7.3.	Bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və turizm	359.284.985,0
8.7.4.	Digər kateqoriyalara aid edilməyən fəaliyyət	85.605.924,0
8.8.	Mənzil və kommunal təsərrüfatı	416.763.883,0
8.8.1.	Mənzil təsərrüfatı	90.651.523,0
8.8.2.	Kommunal təsərrüfatı	311.767.377,0
8.8.3.	Su təsərrüfatı	13.824.432,0
8.8.4.	Mənzil və kommunal təsərrüfatı ilə bağlı digər xidmətlər	520.551,0
8.9.	Yanacaq və enerji	5.654.925,0
8.10.	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	596.599.165,0
8.10.1.	Kənd təsərrüfatı	570.384.822,0
8.10.2.	Meşə təsərrüfatı	11.603.369,0
8.10.3.	Balıqçılıq və ovçuluq	2.650.803,0
8.10.4.	Ətraf mühitin mühafizəsi	4.423.061,0
8.10.5.	Hidrometeorologiya tədbirləri	7.537.110,0

8.11.	Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	3.578.856.000,0
8.11.1.	Tikinti	3.558.076.000,0
8.11.1.1.	Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri)	3.554.800.000,0
8.11.2.	Faydalı qazıntılar	20.780.000,0
8.12.	Nəqliyyat və rabitə	114.787.486,0
8.12.1.	Nəqliyyat	83.174.634,0
8.12.2.	Rabitə	31.612.852,0
8.13.	iqtisadi fəaliyyət	254.000.000,0
8.13.1.	iqtisadi və kommertiya fəaliyyəti	116.000.000,0
8.13.1.1.	Sahibkarlığa dəstək	66.000.000,0
8.13.1.2.	İpotekaya dəstək	50.000.000,0
8.13.2.	İqtisadi fəaliyyətin digər sahələri	138.000.000,0
8.14.	Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	896.224.268,0
8.14.1.	Məqsədli büdcə fondları	290.000.000,0
8.14.1.1.	“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondu	290.000.000,0
8.14.2.	Ehtiyat fondları	385.000.000,0
8.14.2.1.	Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu	285.000.000,0
8.14.2.2.	Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondu	100.000.000,0
8.14.3.	Əsas bölmələrə aid edilməyən sair xərclər	221.224.268,0
8.14.3.1.	Beynəlxalq və ölkə səviyyəli tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı xərclər	26.000.000,0
8.14.3.2.	Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı xərclər	25.000.000,0
8.14.3.3.	Digər xidmətlər üzrə xərclər	170.224.268,0

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi

2016-cı ilin icmal büdcəsinin gəlirləri 21581,6 mln. manat, xərcləri isə 21406,0 mln. manat icra olunmuşdur.

Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet resurslarından əldə edilən məlumatlara əsasən 2016-cı il üzrə dövlət büdcəsinin mədaxili 16822,0 mln. manat proqnoza qarşı 17501,2 mln. manat və ya 104,0 faiz icra olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən mədaxil proqnozu 100,1 faiz icra edilməklə dövlət büdcəsinə 7015,2 mln. manat vəsait təmin

edilmişdir. Həmin vəsaitin 77,1 faizi və ya 5408,2 mln. manatı qeyri-neft sektorundan daxilolmaların payına düşür ki, bu da 2015-ci ilə nisbətən 379,8 mln. manat və ya 7,6 faiz çoxdur.

2016-cı il üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi proqnoza 126,6 faiz əməl edərək dövlət büdcəsinə 2291,6 mln. manat vəsait təmin edilmişdir ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 699,7 mln. manat və ya 44,0 faiz çoxdur. 2016-cı ildə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatların ödənişli xidmətlərindən 239,1 mln. manat, maliyyə aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsindən 130,9 mln. manat, verilmiş kreditlərin qaytarılması və dövlət zəmanətləri üzrə 68,8 mln. manat, o cümlədən xarici kreditlər üzrə 54,2 mln. manat, cərimə və sanksiyaların tətbiqindən 40,4 mln. manat, sair daxilolmalardan 92,2 mln. manat vəsait dövlət büdcəsinə daxil olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 7615,0 mln. manat vəsait transfert edilmişdir ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 515,0 mln. manat və 6,3 faiz azdır.

2016-cı ilin oktyabr-dekabr ayları üzrə dövlət büdcəsinin mədaxili 7398,1 mln. manat icra olunmuşdur.

2016-cı ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 95,9 faiz və ya 17742,4 mln. manat icra edilmişdir.

2016-cı ilin oktyabr-dekabr ayları üzrə dövlət büdcəsinin xərcləri 7120,2 mln. manat icra olunmuşdur.

2016-cı il ərzində dövlət büdcəsi xərclərinin 11693,0 mln. manatı və ya 65,9 faizi cari xərclərə, 4283,9 mln. manatı və ya 24,1 faizi əsaslı xərclərə, 1765,5 mln. manatı və ya 10,0 faizi dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmətlə bağlı xərclərə yönəldilmişdir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin 35,2 faizi və ya 6237,4 mln. manatı sosial təyinatlı xərclərin (əməyin ödənişi fondu, təqaüd və sosial müavinətlər, dərman və ərzaq xərcləri) maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 571,5 mln. manat və ya 10,1 faiz çoxdur.

Dövlət büdcəsinin kəsiri 242,1 mln. manat təşkil etmişdir. İcmal büdcə 2016-cı ilin icmal büdcəsinin gəlirləri 21581,6 mln. manat, xərcləri isə 21406,0 mln. manat icra olunmuşdur.¹

Göründüyü kimi, Azərbaycanda ümumi büdcə münasibətləri çərçivəsində təhsilə xüsusi önəm verilir.

Dünya praktikasında təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi üçün bir neçə yanaşmadan- onun formalarından istifadə edilir.

Təhsilin smeta qaydasında, bəndli subsidiyalaşdırılması, sifarişlərin yerləşdirilməsi və adambaşına maliyyələşdirilmə formalarına tətbiq edilir.

Smeta qaydasında maliyyələşdirmədə dövlət təhsil müəssisələrinə xərc növlərinə uyğun olaraq məhdudlaşdırılmaqla büdcə vəsaitlərini ayırır. Təhsilin idarə edilməsi ilə məşğul olan idarəetmə orqanları onlara tabe olan təhsil müəssisələrinin gəlir və xərclərinin smetasını təsdiq edir. Maliyyə vəsaitləri onun alan tərəfə büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı üzrə planlaşdırılır və ayrılır. Maliyyə vəsaitlərinin həcmi təhsil müəssisəsinin kateqoriyasına və ötürücülük qabiliyyətindən asılı olaraq hesablanır. Hər bəndə uyğun olaraq ayrılacaq vəsaitlərin planlaşdırılması ötən dövrün faktiki xərcləri və normativlər (ştat təsviri və əməyin ödənilməsi, tədris avadanlıqlarına və inventara çəkilən xərclərə və s.) aparılır, müəssisələrin növü və kateqoriyasına uyğun olaraq differensiallaşdırılır.

Müəssisələr smeta ilə nəzərdə tutulmamış xərclər üçün yuxarı idarəetmə orqanının icazəsi olmadan büdcə vəsaitlərini xərcləmək və ya bu və ya digər bəndlər üzrə xərcləri artırmaq hüququna və ya malik deyildirlər. Büdcə vəsaitləri müəssisələrə hər bənd üzrə əvvəllər daxil olmuş vəsaitlərin faktiki istifadəsi nəzərə alınmaqla köçürülür. Odur ki, məsrəflərin istənilən növünə qənaət etmək müəssisə üçün sərfəli deyil, bu halda o, gələcəkdə daha az büdcə vəsaiti əldə edəcək. Smeta qaydasında maliyyələşdirmə maliyyə orqanlarına büdcə resurslarından istifadəyə nəzarət etməyə imkan verir, lakin bu, məsrəflərin əldə edilmiş nəticələrlə müqayisə edilməsi və onların nisbətini optimallaşdırmaq üçün müəssisədə stimulyatçı yaratmır. Bu zaman

¹Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin məlumatı

onların məqsədi mümkün olduğu qədər daha çox həcmdə resurs əldə etməkdən ibarət olur.

1990-cı illərin əvvəllərinə qədər təhsil müəssisələrinin büdcədən maliyyələşdirilməsi, demək olar ki, bütün ölkələrdə smeta qaydasında maliyyələşdirilməklə həyata keçirilmişdir. Halbuki son on illikdə iqtisadi qərarların verilməsində təhsil müəssisələrində müəyyən avtonomluluğunun önəmi tam hissə olunur. Formalaşan informasiya cəmiyyəti təhsil müəssisələrinin qarşısında öz fəaliyyətlərinin təşkilində uyğunlaşmaq xüsusiyyətini, maarifləndirici proqram və tədris formalarının yaradılmasını, maliyyəşmə mənbələrinin genişləndirilməsini bir tələb kimi ortaya qoyur.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın və çətinləşən sosial həyatın tələblərinə uyğunlaşa bilmələri üçün təhsil müəssisələri üçün müstəqil surətdə tədris prosesinin əsas cəhətlərini, tədrisin metodu və texnologiyasını, kadrların strukturunu, gəlirlərin mənbələrini, vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilmək imkanı lazımdır. Öz növbəsində sosial məqsədlərə dövlət xəclərinin artımının qarşısının alınması zəruriliyi büdcə vəsaitlərini alan tərəflərin həmin vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə etmələri üçün stimullaşdırılması yollarının axtarılıb tapılmasına məcbur edir. Smeta qaydasında maliyyəşmə bu tələblərə cavab vermir.

Təhsil fəaliyyətinin dövlət maliyyələşdirilməsinin bəndli subsidiyalaşdırılması büdcə vəsaitlərindən istifadə üçün çərçivələrin və ya "bəndlərin" göstərilməsi ilə onların ayrılması nəzərdə tutur. Bu xərc lərin müəyyən növlərinin qarşılınması üçün təyin olunur: məsələn, universitetlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətlərinə, tədris avadanlığının alınması və onun istismarına və s. Bu halda da adətən smeta təsdiq olunur, lakin müvafiq xərc maddələrinin məhdud siyahısı üzrə tərtibat aparılır.

Sifarişlərin verilməsi əsasında təhsilin dövlət maliyyələşdirilməsi forması alınması bütün vətəndaşlara zəmanət verilməyən təhsil pillələri üçün qəbul edilir. Bu daha çox ali və orta peşə təhsilini əhatə edir. Dövlət müəyyən ixtisas sahələri üzrə təhsil xərclərini maliyyələşdirməyə hazır olduğu tələbə sayını müəyyənləşdirir və müvafiq profil üzrə hazırlanan hər mütəxəssis üzrə nümunəvi ödəniş məbləği qoyur.

Təhsil müəssisələrinə həmin sifarişlərinin yerinə yetirilməsi üçün əvvəlcədən qoyulmuş və ya ondandaha aşağı qiymətlər üzrə müsabiqədə iştirak etmələri təklif edilir. Hər bir iştirakçı bu və ya digər ixtisaslar üzrə hazırlanmışa hazır olduğu mütəxəssis sayı, təklif edilən tədris proqramlarının xarakteristikası və tədrisin digər şərtləri barəsində təkliflərini irəli sürür. Müsabiqəni qazanan təhsil müəssisələri ilə razılaşdırılmış qiymətlər əsasında müvafiq sayda mütəxəssisin hazırlanması üçün müqavilələr bağlanılır. Smeta qaydasında maliyyələşdirilmə ilə müqayisədə maliyyələşdirilmənin belə forması tədris müəssisələri arasında rəqabəti stimullaşdırır və təhsilə ayrılan büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərə bilər. Bununla belə, bunların hamısı həllidici dərəcədə müsabiqənin təşkili səviyyəsindən, qalıbların seçiminin hansı meyarlar əsasında aparılmasından, həmin meyarların nə qədər səlis olması və müsabiqə prosesinin şəffaflığı dərəcəsindən asılıdır. Əks halda müsabiqə tədrisin qiymətində nəzərəçarpan azalmaya gətirib çıxarmaya bilər, yaxud imitasiya edildiyi aşkara çıxarıla bilər. Təhsil təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinin bu formasının istifadəsi təcrübəsi hələ ki, məhduddur.

Təhsilin maliyyələşdirilməsində adambaşına maliyyələşdirilmə mexanizmi “pulun şagirdin arxasınca getməsi” fəlsəfəsinə əsaslanır. Bu mexanizmdə büdcədən təhsil müəssisəsinə ayrılan maliyyələşdirmənin ümumi həcmi təhsilənlərin sayından və bir şagirdə münasibətdə göstərilən təhsil xidmətinin dəyərindən (normativ maliyyələşdirmə) asılıdır. Bu zaman analoji təhsil xidmətləri göstərən bütün təhsil müəssisələri hər bir tədrisalan üçün eyni məbləği alırlar. Nəticədə təhsil müəssisələri təhsilənlərin sayının maksimum artırılması üçün (ölkə üzrə sinif say tərkibi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş çərçivə daxilində olmaqla) maraqlı olurlar. Təhsil müəssisələri arasında şagird əldə etmək baxımından rəqabət ortaya çıxır ki, bu da təqdim edilən təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması üçün stimullaşdırıcı rolunu oynayır. Yaranan rəqabət mühiti məktəblərə dəyişən ətraf mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətini aşılayır və onların innovativ fəaliyyətlərini stimullaşdırır.

Beləliklə, adambaşına normativ maliyyələşdirilmənin tətbiqi nəticəsində təhsil sektorunda bazarların normalaşdırılması baş verir. Eyni tədris müəssisəsinin və tədris proqramının seçimində valideynlərin və fəallığı və məsuliyyəti stimullaşdırılır.

Bundan başqa normativ maliyyələşdirilmənin tətbiqi təhdil müəssisələri arasında bədcə vəsaitlərinin bölgüsündə obyektivliyin və şəffaflığın artırılmasını, həmçinin təhsili idarə edən orqan və məktəbin administrasiyası arasında danışıqlara həsr olunan vaxtın azaldılmasını təmin edir. Normativ bədcə maliyyələşdirilməsinin digər bir üstün cəhəti məktəb şəbəkəsinin yenidən qurulması proqramı çərçivəsində həyati qabiliyyəti olmayan məktəblərin aşkara çıxmasıdır.

Məktəb səviyyəsində adambaşına normativlərin tətbiqi edilməsi keyfiyyətin artırılması məqsədilə resurslardan istifadənin effektivliyinin artırılmasına və valideynlər və himayəçilər qarşısında hesabatlılığın yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Bundan əlavə təhsilin normativ maliyyələşdirilməsi təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi üçün təhsil xidmətinin dəyərini, adambaşına normativi bilməklə əvvəlcədən hansı həcmdə vəsait əldə edə biləcəyini hesablama və bunun əsasında smetasını buna uyğun olaraq qura bilər.

Təhsildə adambaşına normativ maliyyələşdirmənin üstünlükləri ilə yanaşı normativ maliyyələşdirmə mexanizminin tətbiqi üçün məhdudiyyətlər də mövcuddur. Bu mexanizmin təhsil xidmətlərinin nəzəri cəhətdən inkişafı ilə əlaqəli olan üstünlükləri təhsil müəssisələri arasında rəqabət mümkün olduğu hallarda reallaşdırıla bilər. Əgər təhsil xidmətlərinin istehsalçısının lokal inhisarçı olduğu aşkara çıxarsa, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün onda stimullar olmayacaq. Belə vəziyyət ucqarlarda yerləşən nəqliyyat imkanlarının aşağı inkişaf səviyyəsinə malik olan yaşayış məntəqələri üçün xarakterik olur. Bu cür yaşayış məntəqələrinin təhsil müəssisələri bəzən komplektliliyə malik olmur, yəni orada təhsil alanların sayı onun layihə üzrə gücündən, şagirdlə dolma səviyyəsi isə normativdən aşağı olur. Belə təhsil müəssisələrinin normativ prinsip əsasında maliyyələşdirilməsi halında onlara ayrılan vəsaitlərin həcmi hətta xərclərin minimum səviyyəsini qarşılamaya imkan verməyəcək ki, bu da təhsil müəssisəsinin

bağlanılmasına gətirib çıxardacaq. Bunla yanaşı, bu tip yaşayış məntəqələrinin inkişafı səviyyədə nəqliyyat əlçatanlılığı təhsil alanların digər təhsil müəssisələrinə daşınmasını iqtisadi cəhətdən sərfəli etmədiyi kimi, sosial nöqteyi-nəzərdən də mümkün deyil. Bu baxımdan az komplektli məktəblər üçün onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xüsusi normativlər hazırlanması mühüm əhəmiyyətlidir. Belə ki, hətta təhsil müəssisələri arasında rəqabət mübarizəsi mümkün olmadığı halda belə adambaşına normativ maliyyələşdirmə büdcə vəsaitlərinin təhsil müəssisəsinə çatdırılması prosesinin şəffallığının artırılması hesabına təhsil sisteminin fəaliyyətində effektivliyin artmasını təmin edir.

Burada normativlərin müəyyən edilməsində təhsil müəssisəsinin tipi və növü də nəzərə alınmalıdır. Bununla belə normativ büdcə maliyyələşdirilmənin praktikada tətbiqi müəyyən çətinliklər yaradır. Onlardan bəziləri normativlərin hesablanması zamanı yaranan metodoloji problemlərlə əlaqəlidir. Digərləri isə həmin normativlərin regional xüsusiyyətlərdən irəli gələn onun tətbiqi ilə bağlı problemlərdir.

Təhsilin maliyyələşdirilməsinin normativ büdcə maliyyələşdirilməsi prinsipi əsasında həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Təhsildə maliyyələşdirilmə təhsilalanların sayı və bir təhsilalanına düşən norma müəyyən olunmaqla uyğun olaraq normativ əsasında həyata keçirilməlidir. Bu metodologiya təhsildə maliyyə resurslarından istifadədə səmərəli mexanizm kimi qəbul oluna bilər.

Təhsil sferası spesifik xüsusiyyətləri olan sosial sahədir. Digər sahələrlə müqayisəli şəkildə belə bir fikir irəli sürmək olar ki, burada kommersiya marağı, mütləq mənfəətlilik vacib məqsəd rolunu oynamır. Bu baxımdan təhsil sferası dövlət idarəetmə sisteminin tərkib elementi kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin davamlı inkişafının təmin edilməsi, sosial və iqtisadi ehtiyacların qarşılınması üçün təhsil sferasında dövlətin rolunun qorunması məkan və zamandan asılı olmayaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amilləri nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, təhsil sahəsində dövlət idarəetmə elementlərinin tətbiqi daha genişdir və bu mənada onların tənzimlənməsi xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dövlət aparatının təhsilin tənzimlənməsində rolu özünü müxtəlif aspektlərdə göstərir. Təhsilin xüsusi bir sfera kimi qəbul edilərək iqtisadiyyatla əlaqələliliyin qəbul edilməsi, daha sonra isə onun eyni zamanda iqtisadiyyatın bir alt sahəsi kimi qəbul edilərək iqtisadiyyata təsirlərinin öyrənilməsinə 20-ci əsrin 60-cı illərində başlanılmışdır. Təhsillə bağlı iqtisadi yanaşmalarda klassik iqtisadi nəzəriyyələrə əsaslanılmışdır.

Zaman keçdikcə təhsilin dünyada ixtisaslaşma, elmi-texniki tərəqqi və inteqrasiya kimi proseslərin güclənməsi və təhsilin cəmiyyətlərdə rolunu daha da artırmışdır. Bununla təhsildə dövlət tənzimlənməsinin rolu daha aydın şəkildə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərinə çevrilmişdir.

Təhsil sferasının müxtəlif sahələr üzrə tənzimləməyə ehtiyacı olan sahə olsa da, burada yuxarıda qeyd olunan məqamlar nəzərə alınmaqla, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin əsas rolu onun maliyyə cəhətdən tənzimlənməsi ilə açılır. Əsasən kommersiya xarakterli və məqsədli bir fəaliyyət sahəsi olmadığından təhsildə maliyyə tənzimlənməsində mənfəətin əsas amil kimi götürülməsi mümkünsüzdür. Buna görə də təhsil sahəsində aşkarlanan ehtiyaclar və buna müvafiq olaraq müəyyən edilən maliyyə-resurs tələbatı istiqamətində xərclərin maliyyələşdirilməsi inkişafın təmin edilməsi üçün təxirəsalınmaz əhəmiyyət daşıyır.

Təhsilin spesifikasiından yaranan bir amil kimitəhsil sferasında maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölgüsü xarakterik xüsusiyyət kəsb edir. Təhsil sektoru bütövlükdə götürdükdə, qeyri-dövlət maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üçün digər sahələrlə müqayisəli mənada əlverişli əsasları olan investisiya obyektinə hesab edilməməklə, dövlətin xüsusi marağında olmaqla buradakı maliyyə resurslarının axınının tənzimlənmə obyektinə kimi idarə olunması qaçılmaz xarakter daşıyır.

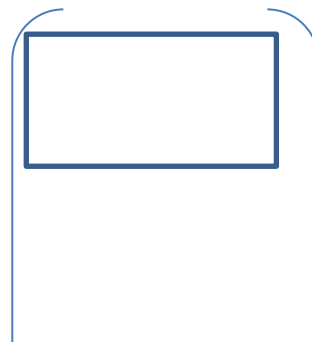
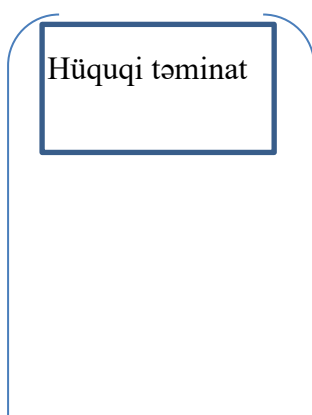
Buna görə də təhsilin bir qayda olaraq dövlət tərəfindən dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi qaydasının ana maliyyələşdirilmə mexanizmi kimi formalaşmasını şərtləndirmişdir. İqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun yüksən inkişaf etdiyi iqtisadiyyatlarda belə dövlət minimum təhsil standartlarının yerinə

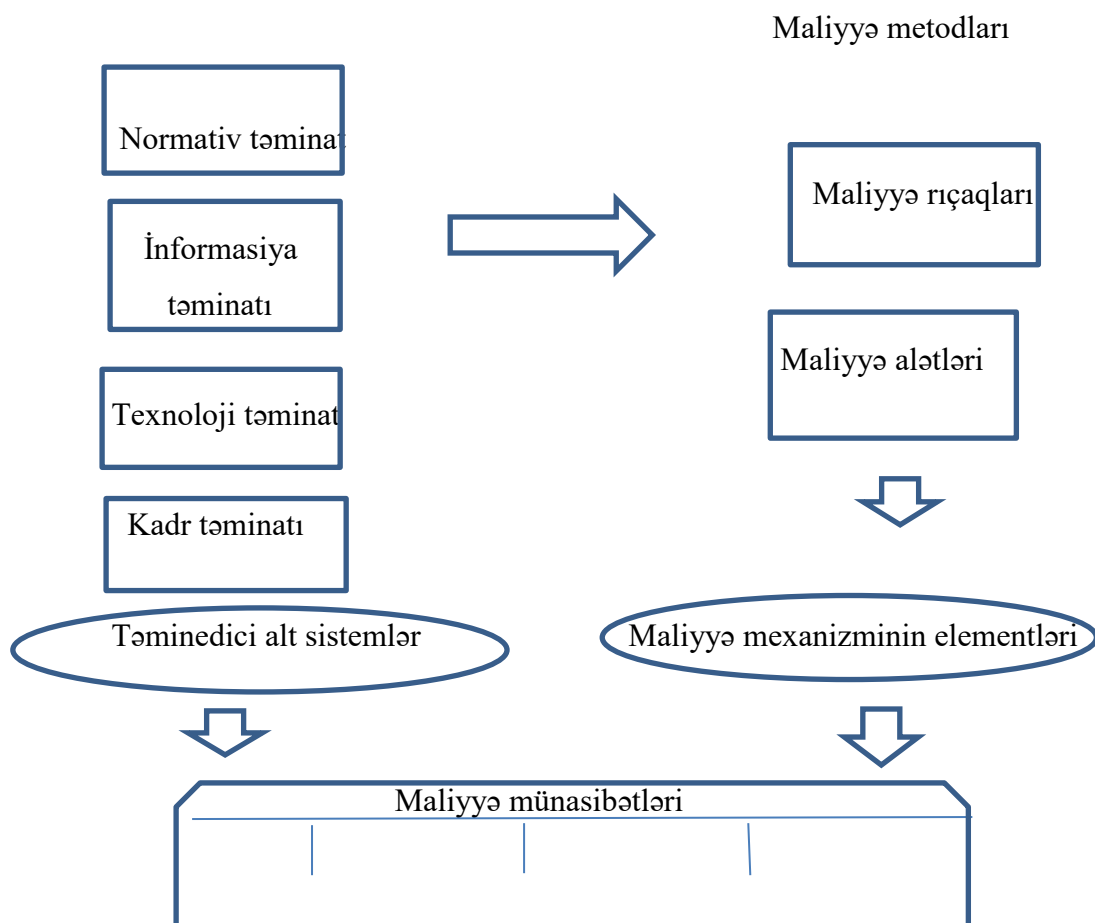
yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə bütünlükdə təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsinin tənzimlənməsini bilavasitə nəzarətdə saxlayır.

Təhsilin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində maliyyə yükünün paylanılmasını tənzimləmək məqsədilə təhsil verən müəssisələr tərkibində, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməyən təhsil müəssisələrinə də yer ayrılması və onun inkişafının təşviq edilməsi bazar iqtisadiyyatının zərurətə çevirdiyiməqamlardan biridir.

Sosializm cəmiyyətlərində təhsilin məqsədi sırf cəmiyyətin idarə olunması üçün əhalinin minimum savadlılıq səviyyəsinin təmin edilməsindən ibarət olsa da, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsilin eyni zamanda sahibkarlıq mühiti kimi nəzərə alınması təhsil sistemində maliyyə yükünün bölgüsünü maliyyə mənbələri üzrə mümkün qədər mütənasıbləşdirməyə imkan verməklə maliyyə səmərəliliyini artıran amillərdən hesab olunur.

Məsələn, iqtisadi cəhətdən ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil sahəsinin maliyyə mənbələrində qeyri-dövlət resurslarının payı dünyanın əksər ölkələri ilə müqayisədə dəfələrlə çoxdur. Bu ölkələrdə dövlət büdcəsi vəsaitlərindən başqa əhalinin özünün vəsaitləri də maliyyə resurs təminatında mühüm yer tutur: Yaponiyada – 57%; ABŞ-da – 52%; Kanadada – 39%; Böyük Britaniyada – 38% və s. Əlbəttə, müasir şəraitdə qəbul etmək lazımdır ki, təhsilin keyfiyyəti ilə onun maliyyə təminatı səviyyəsi arasında birbaşa asılılıq mövcuddur. Buna görə də təhsilə ayrılan vəsaitlər üzərində güclü nəzarət mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Ayrılan maliyyə vəsaitləri ilə təhsilin keyfiyyətinin artırılması arasında adekvatlılığın gözlənilməsi onun maliyyə mexanizmlərinin əsas elementlərindən birini təşkil etməlidir. Qeyd olunan bu ölkələrdə təhsilin səviyyəsinin yüksəkliyi maliyyə resurslarından düzgün istifadənin eyni zamanda təzahürü kimi meydana çıxmışdır.

Sxem. Təhsilin ümumi maliyyələşdirilməsi mexanizmi

Azərbaycanın təhsil sistemində qeyri-dövlət institutlarının payı artım meyli göstərir. Azərbaycanda bu göstərici həmin ölkələrlə müqayisədə hələ xeyli aşağıdır. Lakin təhsil sferasında yerinə yetirilmiş işlər, o cümlədən xüsusilə postsovet dövrünə qədəm qoyduqdan sonra dəyişən beynəlxalq münasibətlər şəraitində ölkədə təhsilin inkişafının beynəlxalq tələblər səviyyəsinə yaxınlaşdırılması istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilməsi və bu islahatların tərkib hissəsi kimi qısa müddət ərzində təhsil sistemində təhsil xidmətləri ilə məşğul olan müxtəlif tipli özəl institutların daxil olması üçün ilk növbədə normativ bazanın yaradılması ilə bərabər, onun eyni zamanda reallaşdırılması ölkədə təhsil sistemində maliyyə resurslarından istifadənin təkmilləşdirilməsi və səmərəli idarə olunması mexanizmlərinin formalaşması istiqamətində əldə olunmuş mühüm amillərdəndir.

Təhsil sistemi üzrə münasibətlərin idarə olunmasının əsasları Azərbaycanda “Təhsil haqqında, Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Təhsilin idarə olunmasının iqtisadi əsasları, onun maliyyə mexanizmlərinin əsasları burada əksini tapmışdır:

Azərbaycanda təhsil sistemində mülkiyyət münasibətlərinin əsaslarını aşağıdakıları əhatə edir:

- təhsil müəssisəsinin əmlakı dövlət, bələdiyyə, təsisçilər, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən onun mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilən, eləcə də qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi əmlakdan, o cümlədən ona məxsus əqli mülkiyyət məhsullarından ibarətdir;
- təhsil müəssisəsi təsisçi tərəfindən torpaq sahəsi, bina və qurğular, avadanlıq, təhsil, istehsal, sosial, mədəni, tibb, iaşə və idman obyektləri, maddi-texniki baza və digər əmlakla təmin edilir;
- təhsil müəssisəsi mülkiyyətində və istifadəsində olan əmlakın saxlanması, qorunması və ondan səmərəli istifadə edilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Təhsil müəssisəsinin əmlakının idarə olunması ilə bağlı fəaliyyətinə nəzarəti təsisçi və ya onun səlahiyyət verdiyi şəxs həyata keçirir.
- dövlət təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi dövlət büdcəsinin vəsaitləri və büdcədən kənar vəsaitlər hesabına həyata keçirilir;
- təhsil müəssisəsi göstərdiyi xidmətlər (tədris, elmi tədqiqat, məsləhət-konsaltinq, müalicə-profilaktik və digər xidmətlər) nəticəsində daşınar və daşınmaz əmlak, o cümlədən bina, avadanlıq, yeni texnologiya, nəqliyyat vasitələri və s. əldə edə bilər;
- dövlət mülkiyyətində olan təhsil müəssisəsinin (məktəbəqədər təhsil müəssisələri istisna olunmaqla) özəlləşdirilməsi qadağandır.

- dövlət təhsil müəssisəsinin büdcədən kənar mənbələrdən daxil olan vəsaitlər hesabına əldə etdiyi əmlak qanunvericiliyə uyğun olaraq onun mülkiyyətinə daxil edilir;
- dövlət təhsil müəssisəsinin istifadəsinə verilmiş əmlakın geri qaytarılması qanunvericiliklə tənzimlənir;
- təhsil müəssisəsinin müflis elan edilməsi müvafiq qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilir.

Azərbaycanda təhsil müəssisəsinin maliyyələşdirilməsinin əsasları aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

- dövlət təhsilin inkişafına dövlət büdcəsindən və digər mənbələrdən vəsaitlər ayırır;
- təhsil müəssisəsi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərə müxtəlif ödənişli təhsil xidmətləri göstərmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, hüquqi və fiziki şəxslərdən ianələr və könüllü yardımlar almaq hüququna malikdir. Bu mənbələrdən əldə olunan vəsait və digər əmlak dövlət təhsil müəssisəsinə büdcədən ayrılan vəsaitlərin miqdarına təsir göstərmir və onun nizamnaməsinə uyğun olaraq sərbəst istifadə edilir;
- dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin əldə etdiyi mənfəət yalnız təhsilin inkişafına, təhsilənlərin və təhsilverənlərin sosial müdafiəsinə yönəldilə bilər;
- dövlət təhsil müəssisəsinin maliyyələşdirilməsi təhsilin hər pilləsi üzrə müəyyən edilmiş maliyyə normativlərinə əsasən həyata keçirilir. Bu normativlər təhsil müəssisəsinin tipinə, növünə və kateqoriyasına uyğun olaraq hər bir təhsilənlərə düşən məsrəf məbləği nəzərə alınmaqla müəyyən edilir;
- zəruri hallarda müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə az kompleksli dövlət ümumi təhsil müəssisələri mövcud normativlərdən üstün maliyyələşdirilə bilər;

- dövlət təhsil müəssisəsi nizamnaməsinə uyğun olaraq, ödənişli təhsildən əldə olunan və digər büdcədən kənar vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətlərini və işçilərin maddi həvəsləndirilməsinə ayırmaların xüsusi çəkisini sərbəst müəyyən edir, təhsilverənlərə və təhsilalanlara maddi yardımlar göstərir;
- dövlət təhsil müəssisəsinin inkişafına, təhsilalanların təhsil haqlarının və təhsillə bağlı xərclərinin ödənilməsinə uzunmüddətli və fərdi kreditlər verilməsini, elmi tədqiqat işlərinin aparılması, doktorantura proqramlarının maliyyələşdirilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və digər məqsədlər üçün müvafiq qaydada qrantlar ayrılmasını təmin edir. Kreditlərin və qrantların verilməsi qaydaları və şərtləri müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Dövlət təhsil və elmi tədqiqat qrantları təhsil müəssisəsinin digər fəaliyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilməz;
- dövlət təhsil sahəsinə investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını təmin edir və bu məqsədlə sərmayəçilərə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada güzəştlər verilir;
- təhsil sistemində xarici investisiya qoyuluşu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi çərçivəsini aşağıdakı mənbələr formalaşdırır:

- Dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələri aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilir:
- qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin və yerli büdcənin vəsaitləri;
- ödənişli təhsildən daxil olan vəsaitlər;
- hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin qanunvericiliyə uyğun olaraq verilən qrantları, vəsiyyət olunan vəsaitləri, ianələri və yardımları;
- müsabiqə əsasında dövlət tərəfindən ayrılan elmi tədqiqat qrantları;

- təhsil müəssisəsinin təhsil, elm, istehsal, məsləhət (konsaltinq) və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər xidmətlərdən əldə etdiyi vəsaitlər;
- hüquqi və fiziki şəxslərin müqavilə əsasında mütəxəssis hazırlığı, ixtisasartırma və kadrların yenidən hazırlanması üçün ayırdıqları vəsait;
- dövlət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən məqsədli proqramlar və layihələr üzrə əldə olunan vəsaitlər;
- təhsil müəssisəsinin mülkiyyətində olan fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş avadanlığın, nəqliyyat vasitələrinin və təhsil məqsədləri üçün yararsız olan digər əmlakın satışından qanunvericiliyə uyğun olaraq əldə edilən vəsaitlər;
- təhsil müəssisəsinin beynəxalq əməkdaşlıq nəticəsində qanunvericiliyə uyğun olaraq əldə etdiyi qrantlar və vəsaitlər;
- qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələrdən əldə olunan vəsaitlər.

Özəl təhsil müəssisəsinin maliyyələşdirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1) Özəl təhsil müəssisəsi aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilir:

- təhsil xidmətlərinə görə əldə etdiyi vəsaitlər;
- təsisçilərin (himayəçilərin) vəsaitləri;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq aldıkları qrantların və kreditlərin məbləğləri;
- hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, yardımları, vəsiyyət etdikləri əmlak və bağışladıkları hədiyyələr;
- təhsil, elm, istehsal, məsləhət (konsaltinq) və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər xidmətlərdən əldə etdikləri vəsaitlər;
- qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələr hesabına əldə olunan vəsaitlər.

2) Özəl təhsil müəssisəsi öz maliyyə vəsaitlərini sərbəst idarə edir.

3) Özəl təhsil müəssisəsi təhsil haqqının məbləğini hər bir təhsil pilləsi üzrə təhsil proqramlarına uyğun olaraq sərbəst müəyyən edir.

4) Özəl təhsil müəssisəsi ilə təhsilənlər, valideynlər və ya digər qanuni nümayəndələr arasında münasibətlər müqavilə ilə tənzimlənir.

Təhsil müəssisəsinin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün aşağıdakı əsaslar qəbul edilmişdir:

- təhsil müəssisəsi əlavə gəlir əldə etmək məqsədi ilə nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul ola bilər;
- təhsil müəssisəsi sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlərdən sərbəst istifadə etmək hüququna malikdir. Dövlət təhsil müəssisəsinin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlər bilavasitə təhsilin inkişafına və işçilərin sosial müdafiəsinə yönəldilir;
- təhsil müəssisəsi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquqi şəxslər yarada bilər və ya başqa hüquqi şəxslərin fəaliyyətində iştirak edə bilər.

Nəticə və təkliflər

Təhsil bütün dövrlərdə aktuallığını itirməyən problemdir. Bu gün ümümdünya sivilizasiya prosesi yeni tendensiyaları təhsilin aktuallığının arxasında dayanan amil kimi qiymətləndirilə bilər. Bu zaman təhsilə aid istənilən müzakirələrdə əsas diqqət köhnə klassik nəzəriyyələrin, institutların, eləcə də onların müasir mədəni mühitə

daha çox uyğun gələn yeni şəkillərinin sərt tənqidi qiymətləndirilməsinə ayırılır. Təhsilin bizə məlum olan ənənəvi modeli əyani praktiki olaraq həmişə mədəniyyətin sadə translyasiyasını, həm də bir qayda olaraq müəyyən cəmiyyətdə və ökdə müəyyən zaman üçün hökm sürən mono-mədəniyyəti təmsil edir. Belə təhsilin əsas mənası kimi bir qayda olaraq insanlıq tərəfindən həyatın müxtəlif sahələrində toplanmış biliklərin müəyyən miqdarının təhsil alanlar tərəfindən mənimsənilərək mövcud sosial-iqtisadi institutlara və komplekslərə daxil olunmağa hazır olan mütəxəssislərin hazırlanması məqsədilə aparılan tədris başa düşür.

Təhsilin inkişafı və təkmilləşməsi paralel şəkildə baş verən, eyni zamanda qarşılıqlı surətdə təsir effektinə malik bir-biri ilə əlaqəli proseslər olmaqla təhsildə idarəetmənin əsas məqsəd fəlsəfəsini təşkil edir. Təkmilləşmə özlüyündə təhsilin inkişafında müəyyən mərhələnin nəticəsi olduğu kimi, təkmilləşmə proses olaraq son nəticəsində inkişafı formalaşdırır.

Təhsil sahəsinin iqtisadiyyatla əlaqəsi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Təhsil insanın fitri xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ilk növbədə onun fərdi məqsədlərinə xidmət edir.

Təhsil insanlığın yaranmasının ilk dövrlərindən mövcud olan məfhum olmaqla zaman aşımında özünün müasir dövrə bənzər ilkin halını almış, cəmiyyətin inkişafı prosesinə uyğun olaraq insan əsas ehtiyaclarının tərkibində daha artıq xüsusi çəki tutmağa başlamışdır. Təhsilə olan ehtiyacların təməlinə insanın seçilmək, mövqe tutmaq, zövq almaq kimi şəxsi psixoloji ehtiyaclarını ödəmək zərurəti ilə yanaşı, faydalanmaq, qarşılığında son nəticə olaraq hansısa resursu maddi şəkildə əldə edilməsinə çalışılması dayanır. İnsanın ehtiyaclar piramidasında sosial ehtiyacların ən vacib elementini təhsilə olan ehtiyacın tutmasını qeyd etmək yalnız mülahizə olaraq qəbul edilə bilməz.

İnsanın fərdi inkişafı təhsilin inkişafının əsas amili olaraq qəbul edilir. Dövlətin təhsilin inkişafında rolu cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə nəticədə iqtisadiyyatın inkişafında rolunu müəyyənləşdirir.

Təhsil sosial sahənin xüsusi bir bölməsi olmaqla real maddi nemət qarşılığı ilə ölçülməsi mürəkkəb kompleks əsaslara malik sahədir. Maddi nemətlərdən fərqli olaraq təhsilin məhsulunun real dəyərinin qarşılığının ortaya qoyulmasının mümkünsüzlüyü, eyni xamanda istehsal sahəsi kimi qəbul etsək, onun son məhsulunun istehsalına qədər keçən vaxt müddətinin çox uzun olması və həmin prosesdəki mücərrədlik onun bütün sahələrdən fərqli olaraq idarəetmə subyektini tərəfindən fərqli yanaşılmasını tələb edir. Bu mənada eyni zamanda təhsil onun idarə edilməsi subyektini olan dövlət tərəfindən xüsusi yanaşma və idarəetmə mexanizmlərinin tətbiq olunmasını tələb edir.

Lakin bununla bərabər təhsil ümumilikdə cəmiyyətin marağına uyğun olaraq onun idarəetmə subyektini qismində çıxış edən dövlət idarəetməsinin tərkib hissəsi olaraq aramsız həyata keçirilən idarəetmə və nəzarət prosesinin nəticəsi kimi maddi nemətlərin istehsalına, nemətlərin keyfiyyətinin daha da artırılmasına xidmət edir. Qeyd edilən bu amillər təhsilin xüsusi bir sahə olası ilə yanaşı, onun iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi nəzərə alınmasını və idarə edilməsini şərtləndirir.

İstehsalın ekstensiv, həmçinin intensiv genişlənməsi üçün təhsilin təkmilləşdirilməsi başlanğıc amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan dövlət qarşısında təhsilin təkmilləşdirilməsi hədəf və vəzifə olaraq əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil sferası inkişaf etdikcə elmi-texniki nailiyyətlərin imkanları daha da genişlənir, formalaşan elmi-texniki potensialın təhsildə tətbiqi onun səmərəsini daha da artırır. Təhsilin özünün inkişafı elm və texnikanın inkişafını sürətləndirir. Bu proseslər qarşılıqlı şəkildə təhsilin inkişafı prosesini intensivləşdirir.

Müasir şəraitdə təhsilin inkişafında aşağıdakı əsas tendensiyaları qeyd etmək olar:

- “təhsil=tədris” paradigmasının “təhsil=inkişaf” paradigması ilə dəyişdirilməsi;
- biliklərin əsas ictimai kapitala çevrilməsi;

- kəsilməz təhsil konsepsiyasının inkişafı;
- prioritetlərin bilavasitə tədrisdən tələbələrlə fərdi təmasa dəyişdirilməsi – tədrisin fərdiləşdirilməsi;
- tədrisdə və onun metodlarına yanaşmasa dialoqluluq;
- müasir məktəb təhsilində internet texnologiyalarından və digər yeni texnologiyalardan istifadə prosesinin aktivləşdirilməsi;
- ümumdünya qloballaşma proseslərinə uyğun olaraq təhsilin beynəlmilləşdirilməsi;
- distant təhsil formasının inkişaf etdirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. E.N.Kərimov, B.O.Osmanov İqtisadi nəzəriyyə Bakı, — Vətən nəşriyyatı.2010. 630 səh.;
2. 19 iyun 2009-cu il tarixli 833-IIIQ nömrəli“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2010
4. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqramı. Bakı, 1999, 104 s.;
5. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı, 2006, 248 s.;
6. Ə. Nağıyev, B.Novruzov, H.Allahverdiyev, Ə.Əlirzayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.;
7. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycan dövlətçiliyinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə təcrübə və perspektiv düşüncələr. Bakı, 2005, 512 s.

İNTERNET MƏNBƏLƏRİ

8. www.aseu.az;
9. www.stat.gov.az;
10. www.economy.gov.az;
11. www.maliyye.gov.az;
12. www.e-qanun.az;